

DÜNYAMIN YUNUSOV

**MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRDƏ
KONSTANTLIQ VƏ VARIATİVLİK**

(ingilis dili materialı əsasında)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİETİ

DÜNYAMIN YUNUSOV

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRDƏ
KONSTANTLIQ VƏ VARIATİVLİK

(ingilis dili materialı əsasında)

BAKI – 2008

ELMİ REDAKTOR:

filologiya elmləri doktoru,
professor **F.Y.Veysəlli**

RƏYÇİLƏR:

filologiya elmləri doktoru,
professor **M.Y.Qazıyeva**

filologiya elmləri doktoru,
professor **A.Y.Məmmədov**

Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov.

**Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. -Bakı, Mütərcim,
2007. 175 səh.**

Kitab müasir ingilis dilində tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variativlik probleminə həsr olunmuşdur. Əsərdə ingilis dilinin asindetik və "that" bağlayıcıli sindetik tipli tamamlıq budaq cümlələrinin konstantlıq və variativliyi geniş eksperiment materialı əsasında tədqiq olunur. Bu variativliyi şərtləndirən amillər göstərilir, xüsusilə, mürəkkəb sintaktik vahidlərin morf və izomorf xassəsi aşkarlanır. Kitab bakalavrlar, magistrantlar, ali məktəb müəllimləri, dissertantlar, doktorantlar, habelə geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Dil sisteminin bütün səviyyələrdə danışıq aktında reallaşması, bir sıra dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalması, yəni, konkret dil vahidlərinin müxtəlif dəyişikliklər və çalarlıqlar əldə etməsi, dilin funksional baxımdan fundamental xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilir.

Müasir dilçilik dil sisteminin bütün yaruslarının vahidlərini taksonomik cəhətdən öyrənməkdən daha çox onların norma səviyyəsində əldə etdikləri keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərini öyrənməyə meyllidir. Elə bu baxımdan da dilçilikdə mövcud olan dixotomik istiqamət öz yerini trixotomik təsvirə verməkdədir. L.V.Şerbanın, sonra isə E.Koseriunun fundamental nəzəri fikirləri bu gün dilçilikdə özünə daha çox tərəfdar tapır. Dil (langue) danışıq aktı (parole) qarşılaşmasında norma səviyyəsi nəzərə alınmadığından, dildən istifadənin (performance) mühüm cəhəti unudulmuş olur. Həmin çatışmazlığı nəzərə alan üçlü yanaşma, bu qarşılaşmanın ortasında bir norma səviyyəsinin mövcudluğunu sübut edərək göstərir ki, bu qarşılaşma nəzəri baxımdan qüsursuzdur. Onun sxematik forması aşağıdakı kimi olmalıdır (31, 41-49; 32, 19-23; 227).

Dil ↔ norma ↔ danışıq aktı

Dil sisteminin istər ən aşağı (fonoloji), istərsə də ən yuxarı (sintaktik) səviyyəsinin hər hansı bir vahidinin bu cür üçlü qarşılaşmanın tətbiqilə daha obyektiv təsviri alınabilir. Dilin sintaktik səviyyədə vahidləri modellər və ya sxematik konstruksiyalar şəklində qarşılaşma sistemi yaradır.

Dilin hər hansı bir vahidinin konstantlığı dedikdə, onu daima müşayiət edən əlamət nəzərdə tutulur.

Mürəkkəb sintaktik vahid dedikdə, asanlıqla komponentlərə parçalana bilən, özünəməxsus mübtəda və xəbər nüvəsi olan, xüsusi intonasiya və qrammatik quruluşa malik kompleks nəzərdə tutulur. Mürəkkəb sintaktik vahid dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümləyə işarə edir.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi, linqvistik bir hadisə kimi “variant” və “invariant” anlayışlarının məzmununda təmsil olunur. Variant və invariant anlayışları dilçiliyə ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin fonoloqları tərəfindən gətirilmiş, əvvəllər

fonem səviyyəsində başa düşülmüş, sonralar isə dilçiliyin digər sahələrinə tətbiq olunmağa başlamışdır. Onlar fonemi “invariant”, onun səsli təzahür formasını isə “variant” adlandırmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, tanınmış dilçilərdən E.Sivers, L.V.Şerba, L.R.Zinder, Q.P.Torsuyev, Q.V.Stepanov, F.Y.Veysəlli və başqaları fonem birləşmələrinin funksional yükünün müəyyənləşdirilməsi və fonem variantlarının üzə çıxarılıb öyrənilməsi sahəsində xeyli iş görmüşlər.

Dilçilər sübut etmişlər ki, dil vahidlərində variantlıq və invariantlıq ciddi şəkildə müxtəlif dil səviyyələrində öyrənilməlidir. Dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır. Variativlik bir-birilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planında özünü daha parlaq şəkildə göstərir.

Dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyindən bəhs edən tədqiqatçılar göstərirlər ki, dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyi sistem daxili qanunlarla nizamlanır və mövqe, kombinator, distribusiyaya ilə şərtlənən variantları özündə ehtiva edən struktur daxili variativlik, sosial amillərlə şərtlənən variativliyə qarşı qoyulur (31; 32; 68; 88; 89; 93; 99; 114; 119).

Variantlar bəzən kontekst və situasiya ilə şərtlənən və həmin funksional sistemdə onların realizasiyasına imkan verilən dil vahidlərinin şəklinin dəyişməsi kimi də izah olunur (89, 327).

Son dövrlər variativlik həm dil funksiyası planında (məs., ədəbi dil normasının yaranmasında variantların rolu), həm də fonetik və qrammatik sistemdə variantların nisbiliyi məsələsi nöqtəyi-nəzərindən araşdırılır. Dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki izahı, xüsusilə onun strukturunun tədqiqi, formal və semantik variativliyin bir-birilə əlaqəsi məsələsi hələ də həllini gözləyən məsələlərdəndir. Sözsüz ki, intonasiya variativliyi dil probleminə variativliyin həllinə kömək edir (89, 45).

Qeyd etmək lazımdır ki, konstantlıq və variativlik dil strukturunun ən vacib xüsusiyyətlərindəndir, bunlarsız dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər. “Konstantlıq və variantlıq dilin bütün səviyyələrində özünü göstərə bilər ki, bu da hər bir səviyyənin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə üzə çıxır” (95, 3).

Variantlar danışanın məqsəd və məramından, nitq ünsiyyətindəki situasiyadan xüsusi dil materialından və s. asılı olmaqla, onların təsiri nəticəsində meydana gələ bilər (89, 327).

Heç şübhəsiz, hər bir mürəkkəb sintaktik vahid mürəkkəb cümlə paradigmasında saysız-hesabsız variantlarla çıxış edir. İngilis dilində bu variantlar əsasən cümlənin sintaktik strukturu və feli xəbərin semantikasını ilə sıx əlaqədə üzə çıxır.

Sintaktik vahidin verbosentrik konsepsiyası belə hesab edilir ki, mərkəzində fel işlənən cümlə, hər hansı bir gerçək, ya da uydurulma situasiyaya uyğun gəlir ki, bu situasiyada iştirakçılar (partisipantlar) olur (şəxslər, əşyalar və s.). İştirakçı olmasa da, felin məzmunu onun olmasını ehtiva edir (32, 257).

Predikativ nüvənin semantikasından çıxış edərək bu tip mürəkkəb sintaktik vahidləri və onların variantlarını altı qrupa bölmək olar və onların hər biri saysız-hesabsız təzahür formalarına malik olurlar.

Tədqiqat işinin məqsədi ingilis dilində asindetik (bağlayıcısız) və sindetik (“*that*” bağlayıcılı) mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyini müəyyən-ləşdirməkdir. Məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Sindetik (“*that*” bağlayıcılı) və asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

2. Hər bir sintaktik strukturun linqvistik və ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq, müəyyən variativliyə məruz qaldığını müəyyən-ləşdirmək.

3. Həmin vahidlərin özlərinin də çoxlu sayda mikrovariantlarla çıxış etməsini izləmək.

4. Bu variantların cümlənin sintaktik strukturu və əsas feli xəbərin semantikasını ilə sıx şərtləndiyini üzə çıxarmaq.

5. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinə baş və budaq cümlə komponent-lərinin semantik bitkinlik dərəcəsinin təsirini izləmək.

6. Komponentlərin yerləşmə vəziyyətinin prepozitiv (ön sahə), interpozitiv (özək) və son sahə (postpozitiv) mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyinə təsirini müəyyən-ləşdirmək.

7. Komponentlərin leksik cəhətdən genişlənməsinin intonasiya variativliyinə təsirini izləmək.

8. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaqmatik üzvlənməsinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat işi mürəkkəb sintaktik vahidlərin bir tipinin asindetik tamamlıq budaq cümlələrinin (qısa – ATBC) və “*that*” bağlayıcılı sindetik tamamlıq budaq cümlələrinin (qısa – STBC) struktur-intonasiya variativliyinə həsr olunduğundan, əvvəlcə sintaktik vahidlərin konstantlıq və variantivlik problemi araşdırılır, sonra ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin akustik xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Burada intonasiyanın müxtəlif komponentləri – melodik, temporal və dinamik nəzərə alınmaqla, hər iki tiptən olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi geniş eksperimental material əsasında tədqiq olunur. Tədqiqatçı növbəti paraqrafı ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin müqayisəli təhlilinə həsr etmişdir. Sonda nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı və əlavələr verilmişdir.

FƏSİL 1.

SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN KONSTANTLIQ VƏ VARIATİVLİK PROBLEMİNƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR

Sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyinin qrammatik xüsusiyyətlərlə sıx əlaqədə öyrənilməsi göstərir ki, bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu, eləcə də onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir. Cümlənin, eləcə də tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu belə bir məşhur abstraksiyanın, eləcə də fikrin ifadəsinin ümumi qanunauyğun göstəricisinin müəyyənedicisidir.

İntonasiya formasını iki ciddi planda fərqləndirmək lazımdır: struktur-fonetik və ekspressiv-modal, sonuncu, yəni modallıq planı emosiya sahəsidir. Danışanın hissənin subyektiv ifadə formasıdır, onun nitq predmetinə individual münasibətidir. Bu isə ümumdil mənası çərçivəsindən kənara çıxır. “Ümumi nə varsa sözsüz və müntəzəm olaraq dildə təkrarlanır, bunun sayəsində tip ortaya çıxır ki, bu da cümlənin intonasiya əsasını təşkil edir. Həmin intonasiya əsası cümlənin sintaktik strukturunu və onunla birlikdə söyləmin ümumi struktur modelini göstərir” (72, 3-4).

Beləliklə, cümlənin qrammatik forması onun formal sintaktik-strukturu ilə uyğunlaşmır. Cümlənin qrammatik forması iki ayrılmaz aspektdən: bir tərəfdən formal-sintaktik, digər tərəfdən isə intonasiyadan təşkil olunur. “Cümlənin qrammatik forması – onun sxemidir, başqa sözlə desək, dil vasitəsilə fikrin ümumi ifadə qaydasıdır. O, cümlənin qrammatik formasının sintaktik təşkili kimi, cümlənin əsası – yəni, əbədi xassəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda, intonasiya cəhətdən saysız-hesabsız variantlar yaradır. Bu onunla izah oluna bilər ki, cümlənin ayrı-ayrı hissələrində sözlər və cümlələr arasındakı daxili münasibətdə özünü göstərən sintaktik formadan fərqli olaraq, onun intonasiya forması daxili əlaqələrlə yanaşı, zahiri əlaqələri də kontekstual cərgədə ifadə etmək bacarığına malikdir” (72, 4).

Məsələnin bu kontekstdə şərhini “obyektiv amilin subyektiv amillə üst-üstə düşməsindən irəli gəlir. İntonasiya cəhətdən formalaşma, əsasən obyektiv amillə

əlaqəli olsa da, o, eyni zamanda subyektiv qiymətlə də göstərilə bilər. Başqa sözlə desək, subyektiv qiymət o çərçivədə verilə bilər ki, təqdim olunmuş sintaktik strukturda mümkün cəhətlər irəli sürülsün” (72, 4).

ATBC və STBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələr və onların nisbətən kiçik nitq vahidləri ilə əlaqəsi də vacib şərtlərdəndir. Cümlədən nisbətən belə kiçik vahid dildə sintaqm adlanır. Bu termin dilçiliyə ilk dəfə rus alimi, akademik L.V.Şerba tərəfindən gətirilmişdir. O, sintaqmı “nitq prosesində əsas sintaktik vahid” hesab etmişdir (99, 86).

“Cümlə ilə sintaqm arasında əsaslı fərq mövcuddur. Cümlə bitmiş fikir ifadə edib bir, yaxud bir neçə sintaqm qrupundan təşkil olunur ki, onlar da normal olaraq sonda səs tonunun aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur” (99, 86).

“Əgər cümlənin sintaktik strukturu danışanın şüurunda ənənəvi işlənmiş forma şəklində assosiasiya olunursa, sintaqm, bu baxımdan okkazional hadisə hesab edilir və bu fakt, yalnız müstəqil nitq elementi kimi başa düşülür. Həmin nitq elementi, əsasən, sintaqmı birləşdirmiş intonasiya strukturuna, yəni, intonasiya anına görə əldə edilir” (72, 5).

Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə sintaqmatik üzvlənmə məsələsi də az əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, “sintaqmatik üzvlənmə həm sintaqmlararası qovuşuqda bağlama vasitələrini, həm də cümləni təşkil edən komponentlərin bağlama xarakterini ehtiva edir. Mürəkkəb sintaktik vahidin komponentlərinin qovuşuğundakı bağlama vasitələrinin şərhilə kifayətlənəcəyik, çünki bir çox hallarda komponentlər arasındakı qovuşuqda sintaqm çox solğun şəkildə özünü göstərir. Eyni zamanda, sintaqmatik üzvlənmə də doğru qəbul edilməlidir; çünki o, cümlənin bütövlükdə intonasiya cizgilərində özünü göstərir” (72, 5-6).

Mürəkkəb sintaktik vahidin strukturunda iki növ sintaqmatik üzvlənmə özünü göstərir.

Birinci növ, o tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərə xasdır ki, həmin tip budaq cümlələrin baş və budaq cümlə komponentlərinin arasında sintaqmatik üzvlənmə baş verir və sintaktik üzvlənməyə uyğun gələrək komponentlərarası sintaqmatik üzvlənmə adlanır.

Məsələn: 1) *I know / she did not like Sheila (J.Galsworthy, p.34).*

2) *He thought now / that she was beautiful (Th.Dreiser, p.214).*

Komponentlərarası (klozlararası) sintaqmatik üzvlənmə öz daimiliyi ilə xarakterizə olunur. Sintaktik üzvlənmə o qədər güclüdür ki, o, tədqiqata cəlb olunmuş tamamlıq budaq cümləli sintaktik vahidlərin əksəriyyətində müşahidə olunur.

İkinci növ isə klozlardaxili sintaqmatik üzvlənmədir ki, bu, fakultativ xarakter daşıyır, çünki onun iştirakı mümkündür, lakin məcburi deyildir.

Məsələn: 1) *I mean / sometimes the first one / can be a bit tricky (Delaney, p.77).*

Klozlararası sintaqm bölgüsündə əsas rol intonasiyanın üzərinə düşür. Bu halda sintaqmatik üzvlənmə intonasiya vasitələrinin kompleks hərəkəti hesabına baş verir və həmin sintaqmın semantik və sintaktik cəhətdən natamamlığını kompensasiya edir.

Biz yuxarıda qeyd etdiklərimizlə kifayətlənirik. Çünki tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya-sintaqmatik üzvlənməsinə təsir edən faktorların öyrənilməsi, aşkar edilməsi bizim tədqiqat obyektimizə daxil deyildir.

Lakin bir faktı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, sintaqmlararası qovuşuqda pauzanın mövcudluğu vacibdir və o, üzvlənmənin əsas şərtlərindəndir.

“O, sintaqmdakı üzvlənməni daha aydın göstərir, lakin pazasız üzvlənməni də inkar etmək olmaz” (62, 410).

Sintaqmatik üzvlənmədə vurğu və tempin rolu da çox əhəmiyyətlidir. İndi isə tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturuna dair xaricdə və ölkəmizdə mövcud olan nəzəri fikir və mülahizələrlə ətraflı tanış olaq.

1.1. Dilçilikdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturuna dair mülahizələr.

Müasir ingilis dilçiliyində hökm sürən nöqtəyi-nəzərdən birincisi ondan ibarətdir ki, “sadə cümlələrin intonasiyası, mürəkkəb cümlələrin intonasiyasından fərqlənir” (128, 10-11).

Perseptiv yanaşmaya əsaslanan H.Suit və D.Counz, intonasiyanı melodika ilə eyniləşdirir (129, 32; 112, 275). Həmin məsələni şərh edən H.Suit belə bir nəticəyə

gəlir ki, “natamam məna qruplarında istər mürəkkəb, istərsə də sadə cümlə olsun, səs tonunun qalxması müşahidə edilir” (129, 32).

Lakin müəllif göstərmir ki, natamam sintaqmın tonu onun məna yükünə, vaciblik dərəcəsinə, müstəqilliyinə, bitkinliyinə və növbəti sintaqmla əlaqəsinə təsir etmək bacarığına malikdir, ya yox.

Tonun üzlaşması qanununa “*Outline of English phonetics*” əsərində tənqidi yanaşan D.Counz, onun iki halda mümkün olduğunu müəyyənləşdirir. “Birinci hal, budaq cümlə komponentinin baş cümlə komponentindən əvvəl gəlməsidir ki, burada budaq cümlə komponentinin intonasiyası baş cümlə komponentinin intonasiyasının əksi olur. Yəni, baş cümlə komponenti düşən tonla ifadə olunarsa, budaq cümlə komponenti yüksələn tona malik olacaqdır” (112, 275).

Əgər baş cümlə komponenti yüksələn tonla ifadə olunarsa, budaq cümlə komponenti düşən tonla ifadə olunacaqdır; lakin yüksələn ton da mümkündür.

İkinci hal isə “baş cümlə komponentinin budaq cümlə komponentindən əvvəl işlədilməsidir ki, burada budaq cümlə komponenti, baş cümlə komponenti ilə eyni intonasiya quruluşuna malik olur” (112, 275).

D.Counz H.Suitdən fərqli olaraq, mürəkkəb cümlələrin natamam məna qruplarında (birinci hissə nəzərdə tutulur) bəzən tonun aşağı düşməsinin də mümkünlüyünü qeyd edir. “Lakin həmin düşən tonun işlənməsinin səbəbini həmişə asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkün olmur” (112, 275).

Göründüyü kimi, D.Counz hər şeydən əvvəl, sintaqmı qrammatik cəhətdən xarakterizə edir.

M.Şubiqer prinsipə D.Counzun fikrini müdafiyyə edir. O vurğulayır ki, natamam məna qruplarında (tabeli mürəkkəb cümlələrin birinci komponenti nəzərdə tutulur – D.Y.) əsas tonun tezliyinin (ƏTT) gah yüksəlməsinin, gah da aşağı düşməsinin şahidi olur. Bununla yanaşı, M.Şubiqerə görə “sonda tonun konkret təzahürü məlum subyektiv deyildən daha çox asılıdır” (128, 10-11).

M.Şubiqer qeyd edir ki, danışan əvvəlcədən nə danışdığını bilirsə, onda natamam məna qruplarında (tabeli mürəkkəb cümlələrdə natamam komponentlərdə) səs tonu qalxır. Əksinə, əgər danışan nə danışacağına əmin deyildirsə, əvvəlki məna qruplarında (tabeli mürəkkəb cümlələrdə əvvəlki komponentlərdə) ton aşağıya düşür.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əvvəlki məna qruplarında tonun aşağı düşməsi, təkcə məna cəhəti ilə deyil, həm də mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı pauzanın uzunluğu ilə də əlaqədardır.

Əlbəttə, belə bir dolaşlıq mülahizə ilə heç cür razılaşımaq olmaz. Əgər danışanın əvvəlcədən nə danışacağı özünə məlum deyildirsə, tonun aşağı düşməsi, xüsusilə onun qırıq-qırıq nitqində bu məsələnin reallaşması böyük şübhə doğurur.

Bizə belə gəlir ki, belə hallarda, xüsusilə, əvvəlki məna qruplarında səs tonu yüksəlir, heç də aşağı düşmür. Bu müddəə tədqiqat işinin növbəti fəsillərində öz təsdiqini tapır.

Bunun əksinə olaraq, bir sıra tədqiqatçılar belə bir fikri müdafiyyə edirlər ki, “sadə cümlələrin intonasiya strukturu, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturundan fərqlənir” (130, 343). Otto Yespersen hesab edir ki, ton əsas komponentlərdən biri olub, tabelsizlik və tabeliliyi fərqləndirməyə xidmət edir. O yazır: “tabelsiz mürəkkəb cümlələrin hər iki komponenti düşən tonla tələffüz olunduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponenti yüksələn, ikinci komponenti isə alçalın tonla tələffüz olunur” (130, 343).

Lakin burada bir şeyi qeyd etmək yerinə düşərdi ki, O.Yespersen tonun dəyişməsində tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin yerləşməsi məsələsini diqqətdən yayındırıb. Onun fikrincə, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin yerləşməsi (əvvəldə, yaxud sonda) tabeli mürəkkəb cümlənin intonasiya strukturuna təsir etmir. Lakin eksperiment materialının nəticələri O.Yespersenin söylədiyi bu fikri şübhə altına alır (bax: əlavələrdəki qrafiklər).

Bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, baş cümlə komponenti prepozitiv vəziyyətdə işləndikdə, bəzi hallarda ton qalxır.

S.İ.Parmenter və A.V.Blank əlaqəli ingilis mətni ilə fransız mətnini müqayisə etmiş və aşağıdakı nəticəyə gəlmişlər:

1. Müasir ingilis dilində intensivlik tələffüzün əsas vasitəsidir (124, 607).
2. İngilis dilində uzunluğun artması intensivliyin artması ilə müşayiət olunur. Vurğulu və vurğusuz saitlər arasındakı uzunluğun artmasındakı fərq, aşkar şəkildə ifadə olunur (124, 601). İngilis dilində fransız dilinə nisbətən uzunluq vurğunun daha vacib elementi hesab edilir (124, 607).

3. İngilis dili cümlələrində intensivlik əyriləri və yüksəklik, bircə, bir-birindən asılı deyildir (124, 601). Bununla yanaşı intensivlik və uzunluğun artması ilə ayrılmış heca, bəzən səs tonunun qalxması sayəsində əlavə güc də əldə edir (124, 603).

4. İngilis dilində cümlənin ritmik şəkli söz vurğusunun göstərilməsi ilə müəyyənləşir ki, bu da sözbirləşməsindəki hər hansı bir sözün məna cəhətdən daha zəruri olduğunu açıqca nümayiş etdirir.

5. Sürətli oxunuşda yuxarıda qeyd edilmiş 1, 2, 3 və 4-cü bəndlərdəki müddəalar daha aşkar şəkildə özünü göstərir (124, 604).

6. Fransız dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində müxtəlif vurğu elementləri, yəni intensivlik, temp (uzunluq) və tezlik birgə fəaliyyət göstərirlər (124, 607).

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, müəlliflər qabaqcadan məlum olan cümlə vurğusunun komponentlərindən çıxış etməklə yanaşı, öz işlərini intensivliyin, tempin və tezliyin həmin komponentin ayrılmasındakı nisbi rolundan söhbət açmaqla bitmiş hesab etmişlər. Bununla S.İ.Parmenter və A.V.Blank həm ingilis, həm də fransız dillərindən seçmiş olduqları nəsr mətni üzərində tədqiqat aparmış və cümlənin ümumi intonasiya şəklini verməyə çalışmışlar.

İngilis fonetisti R.Kinqdon emfatik və qeyri-emfatik tonları yüksək və aşağı hissələrə bölmüş və cümlə tiplərinin ətraflı bölgüsünü verməklə, həmin tip cümlələrdə tonun işlədilməsini xüsusi tədqiq etmişdir (121, 272). Lakin onun tədqiqat işində emfatik tələffüzdən heç də az rol oynamayan digər intonasiya komponentləri nəzərə alınmamışdır.

G.Palmer özünün intonasiyaya dair yazdığı xüsusi tədqiqat işlərində tonun iki tipini göstərir:

- 1) *Tabesizlik uzlaşma tonu (coordinating tone sequence).*
- 2) *Tabelilik uzlaşma tonu (subordinating tone sequence).*

Tabesizlik uzlaşma tonunda eyni ton nümunələri bir-birini izləyir. Əgər əvvəlki komponentdə ton düşürsə, sondakı komponentdə də ton düşür, yaxud əksinə, əvvəlki komponentdə ton qalxırsa, sondakı komponentdə də ton qalxacaqdır.

İkinci halda isə, yəni tabelilik uzlaşma tonu zamanı mənə qruplarının sonundakı əsas tonun tezlik (ƏTT) hərəkəti fərqlidir. Belə ki, əgər əvvəlki komponentdə ton düşərsə, axırncı komponentdə ton ya yüksəlir, ya da alçalır (123, 105).

Burada bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, daha mənalı hissə sonuncu sintaqmdakı ton hesab olunur, çünki o, cümlənin kommunikativ tipini müəyyənləşdirir.

Sindetik və asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən söhbət açan Q.Poutsma yazır: “Sindetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə (əgər axırncı komponentdən əvvəl bağlayıcı işlənmişsə) və asindetik (bağlayıcısız – D.Y.) tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdəki sintaqmlar arasında ton qalxır” (126, 50). Q.Poutsmaya görə tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyası tədqiq olunarkən qrammatik xüsusiyyətlər, yəni, bağlayıcılar, komponentlərin yerləşmə vəziyyəti, tabeli mürəkkəb cümlələrin leksik elementlər hesabına daha da mürəkkəbləşməsi, komponentlərin hansı fəldən sonra işlədilməsi və s. amillər də az əhəmiyyət daşıyır. Lakin tədqiqat işində görkəmli dilçi Q.Poutsma, nədənsə, ekstralinqvistik amillərin rolunu nəzərə almır.

Tonun uzlaşmasına dair formula L.Armstronq və İ.Uordun “*A Handbook of English Intonation*” kitabında da nisbətən tədqiq olunub. Həmin kitabın müəllifləri qeyd edirlər ki, “intonasiya dedikdə, biz nitq prosesində səs tonunun qalxması və düşməsinə başa düşürük” (102, 1).

Daha sonra L.Armstronq və İ.Uord qeyd edirlər ki, “əgər ara söz cümlənin ortasında işlənərsə, o, intonasiya qrupunu iki hissəyə bölür və özləri müstəqil sintaqm təşkil edə bilər. Lakin bununla belə rahatlıq naminə, ara söz əvvəlki qrupun bir hissəsi sayılır” (102, 27).

Göründüyü kimi, L.Armstronq və İ.Uord yalnız nitq melodikası ilə kifayətlənmişlər. Onlar cümlə strukturunun təşkilində heç də az rol oynamayan digər intonasiya komponentlərinə bir o qədər diqqət yetirməmişlər.

İngilis nitqinin intonasiyasından söhbət açan D.Bolincer, göstərir ki, “ritmik qrupun uzunluğu hecanın strukturundan və miqdarından, səsin miqdarından və xarakterindən, onların sintaqmdakı mövqeyindən və semantik çəkisindən asılıdır” (105, 334). Qeyd etmək lazımdır ki, D.Bolincerin əsərində daha mürəkkəb sintaktik vahidlərin əmələ gəlməsində intonasiyanın rolundan, demək olar ki, söhbət açılmır.

Məşhur ingilis dilçilərindən biri olan A.Qimson qeyd edir ki, ingilis nitqinin xarakter xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, “onun axını nəzərə çarpan hecalarla ritmik qruplara bölünür ki, bu da sözün mənasını fonetik səviyyədən leksik səviyyəyə qədər qaldırır” (116, 320). Tədrisin məqsədi ilə əlaqədar olaraq, A.Qimson ingilis dili intonasiyasının əsas tiplərinin və onların məna ifadələrinin qısa təsvirini verir.

Bununla yanaşı, sintaqm, söz birləşməsi və sözbirləşməsindən yüksək olan vahidlərin daxilindəki nitq axınında intonasiya komponentlərinin necə dəyişməsi, məna vacibliyi baxımından uyğun nitq parçasında dəyişikliyin dərəcəsi və s. məsələlər izah edilməmiş qalır.

İngilis dilçisi D.Kristalın “*Prosodic systems and intonation in English*” kitabında melodik sxem və tonların ümumi səciyyəsi qeyd olunmaqla yanaşı, bir sıra ingilis və digər dilçilərin baxışları müqayisə olunur və eləcə də intonasiyanın funksiyası və tərkibi izah edilir (109, 381).

Əlbəttə, intonasiyanın digər komponentlərinin necə fəaliyyət göstərməsini bilmək də az maraq doğurmur.

C.Liçin və C.Svartvikin tədqiqat işi xüsusi olaraq intonasiyaya həsr olunmasa da, onlar intonasiyanı qrammatika ilə vəhdətdə tədqiq etmişlər.

C.Liç və C.Svartvik prinsipcə özlərindən əvvəlki həmkarlarının fikirlərini dəstəkləyərək, intonasiya dedikdə, nitq melodikasını nəzərdə tutmuşlar. Müasir ingilis dilində üç əsas tonu göstərən müəlliflər, ən vacib tonların aşağıdakılar olduğunu qeyd etmişlər: a) alçalan ton, b) yüksələn ton, c) alçalan-yüksələn ton (115, 23).

C.Liç və C.Svartvik daha sonra göstərmişlər ki, “ikinci dərəcəli informasiyaya malik olan sözlər də yüksələn tonla tələffüz olunur, çünki bu informasiya natamamdır, bitgin deyil, yarımçıqdır. Alçalan-yüksələn ton isə həm “təsdiq”, “əminlik” mənalı yüksələn tonu, həm də “natamam”, “asılı” mənalı alçalan tonu özündə ehtiva edir (115, 25).

Rus dilçiliyində və eləcə də ölkəmizdə ingilis dili ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında da tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturuna dair yekdil fikir mövcud deyildir (3; 4; 20; 31; 32; 62; 66; 75; 81; 106). Bu məsələnin nəzəri tərəfi ilə rus dilçiləri A.M.Peşkovski, B.A.Boqoroditski, L.B.Şerba, A.A.Reformatski,

L.R.Zinder, A.A.Axundov, F.Y.Veysəlov, F.M.Ağayeva, S.M.Babayev və başqaları dərinədən məşğul olmuşlar.

İntonasiya və qrammatik vasitələrin kompensasiyası haqqındakı fikir A.M.Peşkovskiyə məxsusdur. Mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin formalaşmasında intonasiyanın rolu mürəkkəb sintaktik vahidin mürəkkəblilik dərəcəsiindən asılıdır. A.M.Peşkovskiyə görə “sintaktik vahid nə qədər mürəkkəbləşsə, intonasiya bir o qədər çox rol oynayır” (82, 469).

L.V.Şerba intonasiyaya dair nəzəriyyəni işləyib irəli sürmüşdür. Bir tərəfdən o, intonasiyanın üzvlənmə funksiyasını ayırmış və onu sintaqm termini ilə adlandırmağı məsləhət görmüşdürsə, digər tərəfdən sadə və mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri haqqında öz müşahidələrini formalaşdırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, L.V.Şerba həmin cümlə tiplərinin arasında ciddi intonasiya fərqi görmür (98, 2-140).

Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, L.V.Şerbanın bu sahədəki müşahidələri müasir dilçiliyə xas olan “sintaktik nəzəriyyənin ətraflı və dərinədən inkişafı üçün” (67, 78) bir neçə cığır açmışdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasından söhbət açan L.R.Zinder göstərir ki, “hər bir budaq cümlə yalnız onun özünəməxsus intonasiya xüsusiyyətləri” (66, 272) ilə şərtlənir. O göstərir ki, özünün kommunikativ aspektində intonasiya aşağıdakı mənalara malikdir.

1. İntonasiya nitq üzvlənməsini cümləyə çevirmə vasitəsidir.
2. İntonasiya cümlənin kommunikativ tiplərinin bölünməsində iştirak edir.
3. Cümlənin aktual üzvlənməsində də intonasiyanın rolu böyükdür.
4. Yalnız intonasiya vasitəsilə sintaqmlara bölünmə baş verir ki, bu da digər cümlə üzvlərinin ifadə edilməsində mənanı müəyyənləşdirir.
5. İntonasiya bu və ya digər nitq parçasının sonuncu, yaxud sonuncu olmayan sintaqm yaratdığını da müəyyənləşdirir (müqayisə et: “*O, evə qayıdacaq*”, yaxud “*Qaranlıq düşəndə o, evə qayıdacaq*) (66, 271).

İntonasiyadan söhbət açan A.A.Reformatski, onun tabeli və tabelsiz növünü qeyd edir. O göstərir ki, intonasiyanın köməkliyi ilə tabelilik əlaqəsini tabelsizlik əlaqəsindən fərqləndirmək mümkündür. A.A.Reformatski yazır ki, mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında bağlayıcı iştirak etmədikdə, intonasiyanın

köməkliyi ilə tabesizlik, yaxud tabelilik əlaqəsini asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. “Bu, təkcə əsas tonun hərəkəti ilə deyil, habelə tonun yüksəlməsi və ya alçalması ilə əldə edilə bilər” (85, 309). Verilmiş “*Лес рубят щепки летят*” (85, 309) cümləsində, ona zaman, şərt yaxud səbəb-nəticə mənalarının verilməsi ilə əlaqədar olaraq, həmin cümlə müxtəlif intonasiya imkanları əldə edə bilər. Yuxarıda verilmiş cümləni tabesiz mürəkkəb cümlələrin “potensial çoxmənalılıq” (73, 221) məsələsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Həmin məsələyə mürəkkəb cümlələrin həm material, həm də eksperimentin metodikasına dair yazdığı maraqlı məqalələrin müəllifi Z.İ.Klıçnikova da toxunur. O qeyd edir ki, “potensial çoxmənalılıq” anlayışı açıq-aşkar süni surətdə yaradılmışdır. Belə ki, “bu və ya digər cümlə tələffüz edilənə qədər müxtəlif mənə əlaqələri” ifadə edə bilər. Belə ki, “*Лес рубят щепки летят*” cümləsi potensiyadan asılı olaraq, həm səbəb, həm şərt, həm də zaman mənasında anlaşıla bilər (73, 221-253).

Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasını tədqiq edən İ.P.Qriqoryeva, tabeli mürəkkəb cümlələrin qovuşuğunda hansı semantik-sintaktik şərtlərlə intonasiya üzvlənməsi baş verdiyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir (62, 409). Müəllif qeyd edir ki, “cümlənin bütövlükdə intonasiya cəhətdən formalaşması” məsələsi cüzi şəkildə tədqiq olunur (62, 409).

Tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən yalnız “*that*” bağlayıcı tipini və “*that*” bağlayıcısının asanlıqla düşməsi ilə yaranan tiplərini “*He said (that) he was busy*” (62, 409) geniş araşdıran tədqiqatçı, maraqlı nəticələr əldə etmişdir.

Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasını təhlil edən İ.P.Qriqoryeva, belə bir nəticəyə gəlir ki, “cümlənin intonasiyası, əsasən onun sintaqm bölgüsünün xarakterindən, semantik mənasından, habelə söyləmin məqsədindən asılıdır (62, 448).

Sonra o qeyd edir ki, hətta baş və budaq cümlə komponentlərinin arasında dəqiq intonasiya bölgüsü olmadıqda, yəni, əsas tonun yüksəkliyinin **h_s** ilə ifadə olunmuş xarakter dəyişikliyi çatışmadıqda, onların arasında fonetik fasilə olmadıqda belə, bölgü digər vasitələrlə, sintaqmın mənə mərkəzinin göstərilməsi, intensivlik amplitudasının yüksəlməsi, ayrılmış hecaların uzunluğunda və cümlənin qovuşuğunda temp

parametrindəki əvvəlki sintaqmın sonuncu hecasının mütəmadi uzanması ilə müşayiət olunur (62, 449).

Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasını tədqiq edən E.İ.Torsuyeva, aşağıdakı nəticələrə gəlir:

1. Sual əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu adətən alçalan tonla müşayiət olunur, lakin sual əvəzliksiz tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyası adətən yüksələn tonla başa çatır. Bu, ƏTT-nin intensivlik amplitudası və tələffüzün uzunluğu ilə birgə həyata keçir (91, 192).

2. Hər iki tiptən olan sual əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrə ümumi xüsusiyyətlər xasdır. Ümumi xüsusiyyətlər dedikdə, buraya, cümlənin əvvəlində əsas tonun hərəkətinin yüksəlməsi, cümlənin əvvəlindən sonuna doğru əsas tonun hərəkətinin ümumi alçalması, cümlənin sonunda intensivlik amplitudasının ümumi düşməsi, sintaqm bölgüsü və sintaqmda vurğunun daha qüvvətli deyilişi daxildir (91, 192).

E.İ.Torsuyeva, əsasən, əsas tonun hərəkətinə, interval və diapazon yüksəkliyinin funksiyasına, yüksək səviyyənin mənasına, cümlənin sintaqm bölgüsündə müxtəlif intonasiya vasitələrinin mənasına, bu vasitələrin bir-biri ilə əlaqədə olmasına, cümlənin bölgüsündə pauzanın roluna, cümlənin üzvlənməsinin onun sintaktik strukturundan asılı olmasına və baş cümlə komponentinin budaq cümlə komponenti ilə əlaqədə olmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

L.V.Azarova **S₁ + that + S₂** tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturunu eksperiment yolu ilə tədqiq edərək yazır ki, bu tədqiqat işində dilin fonetik sisteminəki yalnız bir dəyişiklik araşdırılır. “Lakin qrammatik strukturdakı dəyişiklik, leksik və fonetik sistemlə əlaqədədir. Buna görə də fonetik dəyişiklik, tez-tez qrammatik strukturda irəliləyişi ifadə etməklə öz işini bitmiş hesab etmir; o, leksik və qrammatik strukturda keyfiyyətə yeni xüsusiyyətlərin təsdiqini nizama salır (44, 201).

Tədqiqat işində L.V.Azarova **S₁ + that + S₂** tipli cümlələrin intonasiya strukturunu tədqiq edərək göstərir ki, bu tiptən olan tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr nitqdə transformasiyaya uğrayır. Transformasiya **S₁ + that + S₂** tipli cümlələrin əvvəlki əlaqələrinin anlaşılması nəticəsində baş verir (44, 201).

Sintaqmatik üzvlənməyə xüsusi diqqət yetirən L.V.Azarova, belə bir nəticəyə gəlir ki, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1) pauzanın məcburi olması (istər psixoloji, istərsə də qısa fiziki). Bir sıra hallarda sintaktik üzvlənmənin məcburi iştirakı zamanı orta davamlı pauza da mümkündür;

2) məcburi vurğunun olması **VP**;

3) **S** komponentində, xüsusilə, birinci hissədə, temp böyük sintaktik yükün sayəsində yavaşdır və diapazon genişlənir;

4) intonasiyanın ikinci funksiyasına görə üzvlənmə zamanı tembr daha çox yüklənir və emosional rəngarənglik əldə edir (44, 218).

Göründüyü kimi, L.V.Azarova daha çox tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin fakültativ və məcburi üzvlənməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Slavyan dillərinin materialı əsasında eksperimental tədqiqat işi aparan T.M.Nikolayeva, belə bir nəticəyə gəlir ki, “tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponentində verilmiş məlumat əksər hallarda, çox yavaş templə tələffüz olunur. Bu da adətən baş cümlə komponentində məna mərkəzinin saxlanılmasına gətirib çıxarır” (81, 63). T.M.Nikolayeva tədqiqat işi boyunca eyni cümlənin həm bağlayıcılı, həm də bağlayıcısız variantını araşdırmış və aşağıdakı ümumiləşdirmələri əldə etmişdir:

1. Eyni cümlənin bağlayıcısız variantında pauza, adətən, bağlayıcılı variantdakı pauzadan daha çox olur.

2. Bağlayıcısız cümlələrdə, adətən bağlayıcını itirmiş komponentdə tempin yavaşması müşahidə olunur ki, bu da həmin komponentin ümumi yavaşmasına səbəb olur.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki melodika ya kardinal vəziyyətdə dəyişir, (yüksələn tondan alçalan tona çevrilir) ya da əvvəlki vəziyyətdə qalaraq güclənir.

4. İntensivlik bağlayıcılı və bağlayıcısız variantların fərqləndirilməsində rol oynayır (81, 233).

Tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunu eksperimental yolla tədqiq edən N.İ.Krılova hesab edir ki, klozlararası sintaqm bölgüsünü tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrılıqda hər bir komponentinin müstəqil predikatlığı olarkən izləmək olar ki, bu da iki fikrin, iki semantik nüvənin bimodallığı ilə əlaqədardır (75, 3).

Buradan belə nəticə çıxır ki, klozlararası sintaqm bölgüsünə əsas səbəb, tabeli mürəkkəb cümlələrin qrammatik və semantik bitkinlik dərəcəsidir (75, 3).

Bir çox dilçilərin sintaqmı nitq vahidi hesab edərək semantik, sintaktik və fonetik tərəfləri olduğunu nəzərə alsaq, N.İ.Krılovanın qrammatik və semantik bitkinlikdən asılı olaraq, müəyyən çərçivədəki mürəkkəb sintaktik vahidlərdə sintaqm bölgüsü olduğu fikri ilə razılaşımaq olmaz. Bizim tərəfimizdən yerinə yetirilən mürəkkəb sintaktik vahidlərin eksperimental tədqiqi sübut edir ki, sintaqm bölgüsü eyni zamanda, fonetik, daha doğrusu, intonasiya amilləri ilə də sıx əlaqədardır.

Başqa bir səbəb, “klozlararası sintaqm bölgüsünün ayrı-ayrılıqda hər bir sintaqmdakı müəyyən emosional mənanın ifadəsi ilə həyata keçə bilməsidir” (75, 4).

Daha sonra N.İ.Krılova göstərir ki, üzvlənməyən tabeli mürəkkəb cümlə qrupu ikinci potensial sintaqmdakı ton diapazonunun genişlənməsi ilə xarakterizə olunur.

Üzvlənən tabeli mürəkkəb cümlə qrupunda tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə komponentlərinin yerləşməsindən asılı olmayaraq, ikinci aktual sintaqmda ton diapazonu daralır (75, 16); pauzasız üzvlənən qrup üçün cümlələrin həm genişlənməsi, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrdəki komponentlərin sıralanmasından asılı olmayaraq, ikinci aktual sintaqmda ton diapazonunun daralması müşahidə olunur. Müəllif göstərir ki, üzvlənməyən cümlələrdə əsas məna yükünü tamamlıq budaq cümlə komponenti daşıyır; üzvlənən tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə “yeni”^{*} sonda yerləşən sintaqmda ifadə oluna bilər (bax: tədqiqat işinin II fəslə).

Rus dilinin intonasiya sistemini tədqiq edən N.D.Svetozarova göstərir ki, “intonasiya mərkəzi adətən ifadənin sonuncu əsas sözü ilə uyğunlaşır. Mərkəzəqədərki hissə konturu əsas sözün vurğulu hecasında orta individual yüksəkliyə nisbətən tonun qalxması nəticəsində yüksək melodik səviyyə ilə xarakterizə olunur. Tonun sonda aşağı düşməsi, intensivliyin minimal səviyyəyədək düşməsi və axırıncı vurğulu saitin uzanması ilə müşayiət olunur (87, 100).

N.D.Svetozarova qeyd edir ki, “bir çox hallarda sintaqmın intonasiya mərkəzinin axtarışı çətinlik törədir, bununla yanaşı iki və daha çox təxminən eyni şəkildə ayrılmış

* Cümlənin aktual üzvlənməsinin komponentləri müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə adlandırılır. Tema-rema (K.Boost); leksik mübtəda-leksik xəbər (A.Smırnitski); əsas-nüvə (Mateziuz); söyləmin əsası-zəifləyən hissə (İ.P.Raspopov); “məlum” (söylənmiş) “yeni” (K.Q.Krışelnitskaya).

sözlərdə təkmərkəzli sintaqmla birgə, çoxmərkəzli sintaqmlara da rast gəlmək mümkündür” (87, 106). Heç də təsadüfi deyildir ki, bir çox təsnifatlar nüvə və terminal tonların qarşılaşdırılması ilə yerinə yetirilir. Digər tərəfdən, bir çox müəlliflər konturun nüvə hissəsinin təsvirinin kifayət etmədiyini vurğulayırlar (87, 116).

Bununla yanaşı, N.D.Svetozarova cümlənin ümumi intonasiya strukturunun xüsusiyyətlərinin izahı ilə kifayətlənir və o, sintaktik vahidin bu və ya digər intonasiya variantına xas olan xüsusiyyətləri açıb göstərməkdən sükutla yan keçir.

Müasir rus dili materialına əsaslanan E.A.Brızqunova intonasiyanın qarşılaşdırma sistemini yaradır. O tədqiqat işində intonasiyanın 7 intonasiya tərkibini (İT) yaradır. Sonrakı tədqiqat işlərində E.A.Brızqunova rus dilində 5 intonasiya tərkibinin olduğunu israr edir (52, 18). Müəllif üçün əsas istinad, dildə intonasiya ilə dilin qrammatik strukturunun bir-biri ilə sıx əlaqədə olmasıdır. “Beləliklə, rus dilinin intonasiya tərkibi eyni sintaktik və leksik tərkibli, yaxud müxtəlif sintaktik tərkibli cümlələrin oppozisiyası, yaxud söz formasında eyni səs tərkibinə əsaslanmaqla irəli sürülür. Bu iki tip cümlədəki intonasiyanın mənafərqləndirici imkanları özünü eynitip şəkildə göstərir” (52, 20).

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variativlik problemi tədqiqat obyektinə olmasa da, intonasiyanı mürəkkəb cümlə ilə sıx əlaqədə araşdırılmasını irəli sürən tədqiqatçılar vardır.

“Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı irihəcmli monoqrafiyasında Ə.Z.Abdullayev qeyd edir ki, “intonasiya cümlənin ayrılmaz əlamətidir. Həmin əlamətlərə malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsinə çevrildikdə, predikativ formasını saxlamalıdır” (4, 77). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “mürəkkəb cümlənin bir komponentinə çevrilən cümlə şəxs və zaman kateqoriyasını da özündə saxlayır. Əvvəlcə müstəqil olub, sonra mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsinə çevrilən cümlələr nisbi bitkinliyini tabesiz mürəkkəb cümlədə nisbətən müstəqil vəziyyətdə, tabeli mürəkkəb cümlədə isə asılı halda saxlayır (4, 77). Ə.Z.Abdullayev daha sonra göstərir ki, “mürəkkəb cümlənin bir hissəsinə çevrilən cümlənin intonasiyasına gəldikdə, o, ümumiyyətlə intonasiyasını (avaz, vurğu) itirmir, lakin ayrı-ayrı cümlələrə məxsus olan bitmə intonasiyasını itirir, çünki, hər cümlədə bir bitmə

intonasiyası olmalıdır. Mürəkkəb cümlənin özünün ümumilikdə bir bitmə intonasiyası olduğundan, hər komponentdə əvvəldən olan bitmə intonasiyası itir” (4, 78).

Yuxarıdakı izahatdan aydın olur ki, Ə.Z.Abdullayev mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiyasına toxunmaqla, onun bir sıra komponentlərindən, avaz, vurğu və s. ətraflı bəhs etmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif mürəkkəb sintaktik vahidin konstantlıq və variativlik problemindən söhbət açmır.

A.A.Axundov da mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya quruluşuna dair fikir və mülahizələr söyləmişdir. Onun fikrincə, “Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismində budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir... Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə müstəqil sintaqm kimi çıxış edir və birinci sintaqm ikinci sintaqm kimi çıxış edir və birinci sintaqm ikinci sintaqmla tonun qalxması vasitəsi ilə əlaqələnir” (7, 378-379).

A.A.Axundov qeyd edir ki, “Azərbaycan dilində baş cümlənin içində gələn budaq cümlələr təyin budaq cümlələri olurlar. Həmin budaq cümlə sintaqmları özlərindən əvvəlki sintaqmla güclü qalxan tonla, özlərindən sonrakı sintaqmlarla isə zəif qalxan tonla məhdudlaşır (7, 382-383).

A.A.Axundovun şərhindən məlum olur ki, bağlayıcısız mürəkkəb sintaktik vahidlərdə nitqin sintaqmatik bölgüsü zəifləyir, sintaqmlar arasında durğu qısalır, əsas tonun qalxma dərəcəsi bir qədər zəifləyir.

Azərbaycan dilinin intonasiyasına ayrıca tədqiqat işi həsr etmiş F.M.Ağayeva göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində əsas vurğu budaq cümlə vasitəsilə aydınlaşdırılan üzv üzərinə düşür (6, 90). F.M.Ağayeva qeyd edir ki, “sözlərin vurğularının bərabər paylanması və onların içərisində “tabeədən” və “tabe olanların” olması dillərin, eləcə də Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətidir” (6, 83).

German və Azərbaycan dilləri üzrə tədqiqatları ilə seçilən F.Y.Veysəlli, araşdırmalarının əksəriyyətində variant, invariant məsələsinə, cümlənin sintaqmatik xüsusiyyətlərinə, prosodik elementlərin araşdırılmasına, prosodemin, aksentemin və intonemin təbiətinin açılıb göstərilməsinə diqqətlə yanaşmış və variativlik məsələsini fonem səviyyəsində ətraflı tədqiq etmişdir.

F.Y.Veysəlli təbiətinə görə vurğunun melodik, dinamik və temporal olduğunu qeyd edir. Müəllif yazır: “Əksər hallarda vurğunun özülündə iki komponent – melodiya +

güc (intensivlik); güc + zaman (temporal); melodiya + zaman və s. durur. Alman dilində vurğu melodik – dinamikdir, zaman sait fonemlərin inherant əlamətidir. İngilis dilində vurğu dinamik – melodikdir. Azərbaycan dilində vurğu dinamikdir” (32, 221).

Beləliklə, dilçilikdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturuna dair mülahizə və fikirlərlə tanış olaraq belə bir ümumiləşdirmə verə bilərik ki, tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya xüsusiyyətləri barədə həm xarici dilçilikdə, həm də ölkəmizdə xeyli iş görülmüş, müşahidələr aparılmış, konkret nəticələr əldə edilmişdir.

Lakin bir cəhəti xüsusi vurğulamaq istərdik ki, Azərbaycan dilçiliyində xarici dilçilikdən fərqli olaraq, intonasiya təkcə melodik komponentlə eyniləşdirilmir, ona (intonasiyaya – D.Y.) bir-biri ilə əlaqədə olan komponentlərin mürəkkəb tamlığı kimi baxılır ki, bu da hər bir konkret halda müəyyən fərqləndirici vasitə ilə müəyyənləşdirilə bilər (66, 273).

1.2. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyi.

Son dövrlər variativlik problemi bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etmiş və bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır (45; 51; 58; 59; 65; 80; 83; 88; 89; 92; 93; 95; 97; 120). Dilçilikdə variativlik həm dil funksiyası planında (məs: ədəbi dil normasının yaranmasında variantların rolu), həm də fonetik və qrammatik sistemdə variantların nisbəti məsələsi nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmışdır. Lakin bununla belə, dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki izahı, xüsusilə onun strukturunun tədqiqi və formal və semantik variativliyin əlaqəsi məsələsi hələ də geniş tədqiq olunmamışdır. Sözsüz ki, intonasiya variativliyi dil probleminəki variativliyin həllinə təkən verə bilər. Sonuncu isə dilin əsas xüsusiyyətlərindən biridir (89, 45). Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti qeyd edir ki, “dil nəzəriyyəsi, variativlik nəzərə alınmadan yarımçıq və qeyri-adekvat olacaqdır” (95, 3).

Q.P.Torsuyevin belə bir fikiri ilə razılaşmamaq olmaz ki, “konstantlıq və variativlik dil strukturunun ən vacib xüsusiyyətlərindəndir, bunlarsız dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər. Konstantlıq və variativlik dilin bütün səviyyələrində özünü göstərə bilər ki, bu da hər bir səviyyənin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə

üzə çıxır” (95, 3). Variant dedikdə, müəyyən vahidin məna dəyişikliyi ilə əlaqədar olmayan iki və daha artıq formal modifikasiyası başa düşülür (59, 39). İntonasiya invariantında intonemdən bəhs edən V.A.Artyomov qeyd edir ki, intonasiya invariantı nitqin deyil dil vahidinin işlənmiş ümumi xassəsidir. Lakin o, həqiqətdə həm də nitq vahididir. Lakin bunlar (intonasiya variantları – D.Y.) nitqdən fiziki və riyazi cəhətdən cəlb edilməlidirlər (45, 17).

Bir kommunikativ tip üzərində – “ümumi suallar”ın – intonasiya variativliyini araşdıran İ.Q.Torsuyeva, belə bir ümumi nəticəyə gəlir ki, intonasiyaya onun variantları planında baxılması, intonasiya vahidlərinin problemi məsələsinə başqa cür yanaşmağı tələb edir. İntonasiya vahidi dedikdə, mücərrəd səviyyədə təsvir olunan diferentorların (forma, diapazon, əvvəlki komponentin yüksəklik səviyyəsi, sonuncunun yüksəklik səviyyəsi, melodik zirvənin vəziyyəti, səs tonunun hərəkəti) birgə fəaliyyəti başa düşülür. (92, 38). Bu baxımdan yanaşdıqda, araşdırdığımız tədqiqat işi ən azı iki mühüm suala cavab verməlidir:

1) Əvvəla, mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiya strukturu bütün realizə hallarında oxşar şəkildə qalacaq, yoxsa, bütün işlənmə hallarında yalnız özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayacaq? Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bütöv sintaktik tipin intonasiya strukturu bütün işlənmə hallarında funksiya cəhətdən oxşar olaraq qalır*.

Məsələnin bu cür həlli verilmiş intonasiya konturunun bütün işlənmə məqamlarına ümumən xas olan müəyyən invariantlıq xassəsinin ortaya qoyulmasına səbəb olur.

2) İkincisi, hər bir təzahür forması, digər təzahür formalarında müşahidə edilməyən, başqa yerdə təkrarlanmayan, yalnız özünəməxsus intonasiya xüsusiyyətlərinə malik olan cəhətlərlə xarakterizə olunur.

Biz birinci müddəadan çıxış edərək, tədqiqatımızı davam etdiririk. Belə ki, bizi maraqlandıran mürəkkəb sintaktik vahidlərin hər iki tipində müəyyən dəyişikliklər etməklə, fərz etmişik ki, bu kontur bütün təzahür formalarında bir intonasiya invariantlığına malikdir. Qeyd edilmiş nəzəri müddəanı dil materialı üzərində nümayiş etdirək.

Əgər biz hər hansı bir sintaktik vahidin, tutaq ki tamamlıq budaq cümləsinin fonetik realizə variantlarını ümumiləşdirib bir tipdə göstərsək, bu tip, danışıq məqamlarında və şəraitdə özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayacaqdır. Yəni, digər sintaktik dil

* Bu fikir F.Y.Veysəllinin “Müasir alman dilinin sait fonemlərinin variativliyi” adlı doktorluq dissertasiyası işindən qaynaqlanmışdı (F.Y.Veysəlli, 1980).

vahidlərindən həm formal-struktur əlamətlərinə görə, həm də məzmunca seçilərək, onlara qarşı qoyulur. Tamamlıq budaq cümləsi formaca bir neçə variantda çıxış etməsinə baxmayaraq, məzmunca baş cümlədən ya buraxılmış, ya da korrelyatla əvəz olunmuş tamamlığın budaq cümlə şəklində təzahür formasıdır.

Təyin budaq cümləsinin isə əsas mənası təyin etməkdir. Məzmunca tamamlıq mənası təyindən fərqləndiyi kimi, formaca da tamamlığın bütün variantları təyinin müvafiq variantlarından seçiləcəkdir. Fikrimizi göstərilmiş cədvəl üzərində izah edək. Verilmiş **a** və **b** sxemlərinin özəyini tamamlıq və təyin budaq cümlələri təşkil edir və onlar dilin sintaktik səviyyəsində müxtəlif abstrakt modellər kimi qarşı-qarşıya qoyulur. Qeyd olunmuş kiçik dairələrin hər biri dil sistemində öz müstəqilliyini tamamlıq və təyin budaq cümlələri kimi qoruyub saxlayır. Onlardan sonra gələn dairələrdə müvafiq olaraq tamamlıq və təyin budaq cümlələrinin mümkün məna variantları verilmişdir. Qırıq-qırıq xətlərdən sonrakı dairələrdə isə bu cümlələrin hər bir məna variantının ifadə çalarlıqları öz əksini tapır. Nəhayət, sonuncu dairədə bu modellərin konkret təzahür tipləri özünü göstərir (bax: sxem 1).

Hər bir tipdə işlənən fellərin semantik qrupuna gəldikdə, biz burada L.L.İofikin tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponenti üçün işləyib-hazırladığı altı müxtəlif qrupa daxil olan fellərin işlənməsini əsas götürmüşük (64, 322-323).

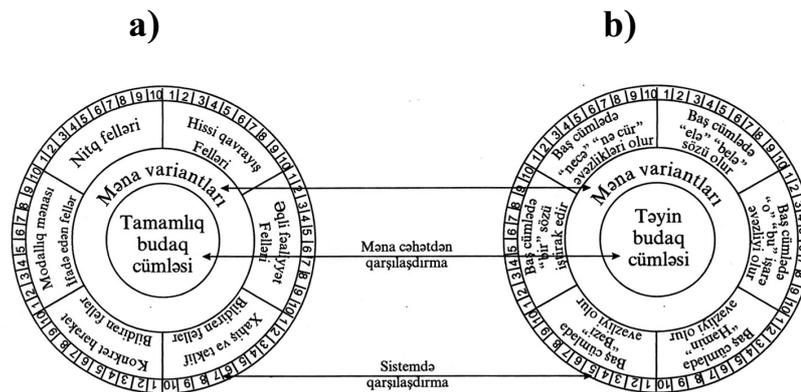
Göstərilən sxemdə tamamlıq və təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dil sistemində qarşı-qarşıya qoyulur və onlar iki müxtəlif kommunikativ modellər kimi qarşılaşdırılır.

Əgər tamamlıq budaq cümləsinin xəbəri nitq felləri ilə ifadə olunarsa, ən azı on təzahür formasına malik olacaqdır ki, bunların da hər biri sonsuz işlənmə imkanı kəsb edir. Elə bu qədər də intonasiya cəhətdən təyin budaq cümlələrinin təzahür formaları özünü göstərir. Bu variantların nə kimi konkret xüsusiyyətləri vardır və onlar intonasiya cəhətdən bir-biri ilə necə əlaqədardır? Bütün bu və ya digər məsələlər dil vahidinin konstantlıq və variativliyi baxımından böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Öz-özünə aydındır ki, hər bir mürəkkəb sintaktik vahidin təzahürü zamanı individual xüsusiyyətlərin rolu az əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı, ümumini öyrənməkdə həmin təkcələrin də böyük əhəmiyyəti olması sözsüzdür. Belə ki, təkcələr öz aralarında nə

qədər fərqlənsələr də, onlar həmişə həm ümumiyyə, həm də təkçəyə xas olan xüsusiyyətləri açıb göstərir.

Başqa sözlə desək, təkçələr ümumiyyə aparən əlaqəyə malik olmasalar, onlar mövcud ola bilməzlər. Ümumi isə, yalnız təkçə vasitəsilə xüsusidən keçərək yaşaya bilər. Hər bir təkçə elə ümumidir. Hər bir ümumi elə təkçədir. Hər bir ümumi, təxminən bütün təkçə predmetləri əhatə edir. Hər bir təkçə natamam olsa da, ümumiyyə daxildir və s. (77, 318-321).

SXEM 1

Fikrimizi araşdırdığımız mürəkkəb sintaktik vahid üzərində izah etsək, təməllıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə “ümumi”, onun variantları – “xüsusi”, onun nümunələri isə “təkçə” ilə göstərilə bilər. Təkçə invarianta (ümumiyyə) aparən əlaqəsiz mövcud ola bilməz. İnvariant (ümumi) yalnız təkçə ilə mövcuddur. Hər bir mikrovariant bu və ya digər şəkildə invariantdır. Hər bir mikrovariant, bu və ya digər şəkildə variantdır. Hər bir invariant, təxminən bütün mikrovariantları ehtiva edir. Hər bir mikrovariant bu və ya digər şəkildə invarianta daxildir və s., və i.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, hər bir komponent, hər bir səs vahidi, hər bir sintaktik struktur müəyyən variativliyyə məruz qalır. Buna görə də biz mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiyyə variativliyini onun qrammatik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədə öyrənməyə çalışacağıq.

1.3. ATBC və STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri.

Bu bölmədə tabeli mürəkkəb cümlələri sintaktik struktur kimi formalaşdıran bəzi qrammatik xüsusiyyətlərə toxunacaq və mürəkkəb sintaktik vahidin komponentləri arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

L.S.Barxudarov (47), L.L.İofik (69), E.V.Qulıqa (63) və başqaları tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə sadə cümlə üzvlərinin xüsusi növ sinonimlik yaratdığı ideyasına söykənərək belə hesab edirlər ki, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlə üzvləri kimi eyni funksiyanı yerinə yetirir. Başqa sözlə desək, burada sintaktik vahidlərin funksional sinonimliyindən söhbət açılır. Bununla yanaşı qeyd etmək yerinə düşər ki, elə sadə cümlə üzvləri vardır ki, onların arasında budaq cümlələrə uyğun funksional sinonimlik tapmaq qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən də baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı əlaqədən bəhs edən E.V.Qulıqa, budaq cümlələrlə sadə cümlə üzvləri arasında üç növ əlaqənin olduğunu qeyd edir: ikisi funksional-sinonimlik təşkil edir, biri isə sinonimlik təşkil etmir.

Birinci növə, yəni, funksional-sinonimlik təşkil edən növə, o budaq cümlələr şamil edilir ki, onlar sadə cümlənin üzvlərini əvəz edə bilər. İkinci növ funksional sinonimlərə E.V.Qulıqa o budaq cümlələri şamil edir ki, onlar sadə cümlə üzvlərinin funksiyasını yerinə yetirir, lakin bəzi səbəblərə görə uyğun sadə cümlə üzvlərini əvəz edə bilmir.

Nəhayət, üçüncü növ budaq cümlələrin sadə cümlə üzvləri arasında funksional sinonimləri olmur (63, 1120-1174).

Sadə cümlə üzvləri ilə budaq cümlələrin funksional oxşarlığı haqqında B.İ.İlyiş də fikir söyləmişdir (71, 95-121). O hesab edir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifinin əsasını, budaq cümlələrlə sadə cümlə üzvlərinin sıx əlaqəsi prinsipi təşkil etməlidir. Bu fikrə M.Şubiqerdə (128) də rast gəlirik. O göstərir ki, budaq cümlə sadə cümlə üzvlərinin genişlənməsindən başqa bir şey deyildir. Bu fikir B.İ.İlyişdən iqtibas etdiyimiz aşağıdakı cümlələrdə “*I know that he was guilty*”, və “*I know his guilt*” (70, 366) üzərində işıqlandırılıla bilər. Müəllif qeyd edir ki, “*that he was guilty*” budaq cümlə komponenti ilə “*guilt*” tamamlığı arasındakı oxşarlıq yalnız funksional oxşarlıqdır.

Xarici dilçilərin əksəriyyəti budaq cümlələrə o nitq hissəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşırlar ki, onlar baş cümlə komponentinin pozisiyasına uyğun olsun. Biz bu fikrə

tərəfdar çıxan E.Kreyzinqa (122, 187-191), X.Poutsma (126, 50), Q.O.Kerm (110, 174) və başqalarının tədqiqat işlərini nümunə göstərə bilərik.

Tədqiqatımızın məqsədinə uyğun olaraq bizə daha çox budaq cümlə ilə sadə cümlə üzvləri arasındakı yaxınlıq prinsipi elmi təsnifat kimi görünür. Bu prinsipə görə budaq cümlə (tamamlıq budaq cümləsi) sadə cümlə üzvlərinin (tamamlıq) genişlənməsi əsasında yaranır, başqa sözlə desək, onun funksional sinonimidir. Sonuncu isə öz növbəsində, sadə cümlənin tamamlığı funksiyasını daşıyan baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı əlaqəni izləmək imkanı verir.

E.V.Kroteviçə görə sadə cümlənin tamamlığı, eləcə də onun funksional sinonimi olan tamamlıq budaq cümləsi, cümlənin üzvündən ortaya çıxır. Buraya mübtəda, xəbər, təsirli fellə işlənən tamamlıqlar – bir sözlə cümlənin tamamlanması üçün struktur və məna tamlığına malik cümlə üzvləri daxildir. Digər tərəfdən, həmin qrupa daxil ola bilməyən digər cümlə üzvləri ayrıca “fakultativ” cümlə üzvləri adlanan qrup yaradır.

Beləliklə, sadə cümlə üzvləri, bir halda budaq cümlə komponentlərinin ayrılmaz hissəsi hesab edilir, digər halda isə, onun üzvünün yalnız “fakultativ” hissəsi olur. Buna görə də E.V.Kroteviçin tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı prinsipində biz üç tip cümlə növünə rast gəlirik.

Birinci tipə o tabeli mürəkkəb cümlələr daxil edilir ki, baş cümlə komponentindəki nisbi əvəzlikli sözün mənası, budaq cümlə komponenti ilə açılır.

Məsələn: *Куда иголка, туда и нитка.*

Что у кого болит, тот о том и говорит (76, 46).

İkinci struktur tipə müəllif, o mürəkkəb cümlələri daxil edir ki, budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentində çatışmayan cümlə üzvünün yerində işlənir. Bu olmadan isə heç cür cümlə yarana bilməz. E.V.Kroteviç buraya mübtəda, xəbər və tamamlıq funksiyası rolunda çıxış edən üç budaq cümlə tipini aid edir.

Məsələn: *Говорят, что светлее светит солнце после грозы.*

Лео знал, что умирает (76, 46).

Üçüncü struktur tip o tabeli mürəkkəb cümlələri əhatə edir ki, budaq cümlə komponenti “fakultativ üzv” hesab edilməklə, baş cümlə komponentinin işlənməsi, budaq cümlə komponentsiz mümkün olmur.

E.V.Kroteviçin irəli sürdüyü üç təsnifatdan ikinci struktur tip bizi daha çox maraqlandırır. Çünki, bu struktur tipə araşdırdığımız tamamlıq budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələr də daxildir.

Qrammatikada bu problemə, yəni, baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı əlaqənin daha sıx olması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı əlaqəyə təsir edən amillərə dair dilçilikdə kifayət qədər mülahizə və fikirlər mövcuddur.

Belə ki, L.S.Barxudarovun, L.L.İofikin, E.V.Kroteviçin əsərlərində əsas diqqət tabeli mürəkkəb cümlələrin predikatlığına yönəlir. Baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı əlaqənin dərəcəsi, həmin komponentlərdəki predikatın ifadəsindən daha çox asılıdır. Baş cümlə komponenti nə qədər qrammatik və semantik cəhətdən bitkin olarsa, budaq cümlə komponentinin baş cümlə komponentindəki fikri ifadə etməsi bir o qədər azalar. Bu kriteriyanı əldə əsas tutan L.L.İofik, bütün tabeli mürəkkəb cümlələri baş cümlə komponentinin budaq cümlə komponentindən “asılılıq” dərəcəsinə görə dörd böyük qrupa bölür. Müəllif qeyd etdiyi qrupları baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı əlaqənin zəifləməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirir.

Birinci tipə müəllif o tabeli mürəkkəb cümlələri daxil edir ki, baş cümlə komponentində iştirak edən baş üzvlər budaq cümlə komponenti ilə ifadə olunur. Bu qrupa baş və budaq cümlə komponentləri arasında daha sıx əlaqəyə malik olan mürəkkəb cümlələr daxildir.

Məsələn: *His first impression was that his coat had been stolen* (69, 90).

Bununla yanaşı, elə tabeli mürəkkəb cümlələr də vardır ki, baş cümlə komponentindəki hər iki baş üzv natamam olur, lakin budaq cümlə komponenti ilə əlaqə yaradan söz işlənir. Belə tipli cümlələr müəllifə görə, ikinci tip tabeli mürəkkəb cümlələri əhatə edir.

Məsələn: *He came as fast as the mail from London could bring him* (69, 90).

Üçüncü tipdən olan təsnifat, bizi daha çox maraqlandırır. Çünki, bu qrupda baş cümlə komponenti struktur cəhətdən bitkindir, lakin orada mənanı məhdudlaşdıran, yaxud dəqiqləşdirən söz iştirak edir ki. Həmin funksiyanı isə budaq cümlə komponenti öz üzərinə götürür. Tamamlıq budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələr də buraya daxildir.

Məsələn: *I was so fond of the little creature that I took her in my arms* (69, 91).

Then I wondered how long I had to live (69, 92).

Bu tipdən olan cümlələrdə budaq cümlə komponentini baş cümlə komponentindən kənarlaşdırsaq, baş cümlə komponenti struktur cəhətdən bitkin kimi görünəcəkdir.

Məsələn: *I was so fond of the little creature.*

Then I wondered.

Nəhayət L.L.İofik, təsnifatının dördüncü qrupuna o tabeli mürəkkəb cümlələri daxil edir ki, baş cümlə komponenti həm struktur, həm də semantik cəhətdən bitkin olur, lakin budaq cümlə komponenti, yalnız baş cümlə komponentinin mənasını tamamlamağa xidmət edir.

Məsələn: *She sat commonly with her father who was very proud of her wit* (69, 93).

Yuxarıdakı araşdırmalardan məlum olur ki, L.L.İofikin tabeli mürəkkəb cümlə təsnifatındakı üçüncü qrupla, E.V.Kroteviçin rus dili materialı üzərində apardığı tədqiqatın birinci struktur tipi bir-birinə çox yaxındır.

Beləliklə, həm E.V.Kroteviçin, həm də L.L.İofikin tabeli mürəkkəb cümlələr üzərində apardığı araşdırmalardan aydın olur ki, əsas diqqət baş cümlə komponentinin həm struktur, həm də məna cəhətdən tamlığına yönəlmişdir.

L.V.Şerba, daha sonra isə N.S.Pospelov tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatında onların təközəkli və cütözəkli olması ideyasına xüsusi diqqət yetirmişlər. Burada məntiqi prinsipin rol oynadığı açıq-aşkar hiss olunur. Yəni, tabeli mürəkkəb cümlələr bir, yaxud iki müxtəlif fikrin ifadə olunması ideyasına görə təsnif edilir.

Təközəkli tabeli mürəkkəb cümlələr dedikdə, N.S.Pospelov (83, 331) o tipli cümlələri nəzərdə tutur ki, burada budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentindəki genişlənmiş cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir. Bu tiptən olan cümlələr sadə, yaxud mürəkkəb formalı bir fikrin ifadə olunmasına xidmət edir.

Məsələn: *Это был полк, в который попал Сережа* (83, 331).

Все хорошо, что хорошо кончается.

Мне кажется, что бы ошибается.

Я видел, кто это сделал (83, 332).

Yuxarıdakı təközəkli tabeli mürəkkəb cümlələr faktiki olaraq E.V.Kroteviçin irəli sürdüyü birinci və ikinci struktur tiplərini əhatə edir. Lakin E.V.Kroteviçin təsnifatından fərqli olaraq, L.L.İofikin təsnifatı birinci, ikinci və üçüncü qrupları əhatə edir. Fərq yalnız onların ayrı-ayrı cəhətlərindədir ki, müəlliflər bu və ya digər tabeli mürəkkəb cümləni müəyyən qrup, yaxud tiplərə aid edirlər.

Cütözəkli tabeli mürəkkəb cümlələr o tipli mürəkkəb sintaktik vahidləri əhatə edir ki, budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentinin ayrılmaz hissəsi hesab edilir. Burada mürəkkəb cümlələr bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki fikrin ifadə olunması vasitəsi ilə meydana gəlir.

Məsələn: *Я приехал домой, когда уже было темно* (83, 331).

Beləliklə, cütözəkli tabeli mürəkkəb cümlələrə E.V.Kroteviçin təsnifatındakı üçüncü struktur tip, L.L.İofikin isə irəli sürdüyü dördüncü qrup uyğun gəlir.

L.V.Şerbanın təközəkli və cütözəkli cümlə anlayışı ilə N.S.Pospelovun təközəkli və cütözəkli cümlə anlamı arasında da fərq mövcuddur. Cütözəkli mürəkkəb cümlələr dedikdə, L.V.Şerba “iki təsdiqin qarşılaşdırılması” (“противопоставлении двух констатирований”) ideyasına söykənir. Təközəkli tabeli mürəkkəb cümlə dedikdə, L.V.Şerba “həqiqətin bir neçə şəkildə sadəcə etirafı, bəzən isə çox mürəkkəb etirafı”nı (“просто некоторое констатирование действительности, иногда и очень сложной”) başa düşür (100, 122-123).

Beləliklə, “Я приехал домой, когда уже было темно” cümləsi N.S.Pospelova görə cütözəklidirsə, L.V.Şerbaya görə təközəklidir. L.V.Şerbaya görə “Бы поедете туда, где стоят ваши части” (83, 333) cütözəklidirsə, N.S.Pospelov həmin cümləyə təközəkli tabeli mürəkkəb cümlə kimi yanaşır.

L.L.İofikin təsnifatı bizim tədqiqatımıza yaxın olduğundan və ingilis dili materialını əhatə etdiyindən, biz gələcək araşdırmalarımızda onun təsnifatına söykənəcəyik.

Əgər E.V.Kroteviç və L.L.İofikin irəli sürdüyü prinsip tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentindəki qrammatik və semantik bitkinlik prinsipinə əsaslanırsa, N.S.Pospelovda bu, tabeli mürəkkəb cümlələrin təközəkli və cütözəkli tiplərə ayrılması əsas götürülməklə, məntiqi prinsipə əsaslanır. E.V.Kroteviç, L.L.İofik və N.S.Pospelovdan fərqli olaraq, E.V.Qulıqa tabeli mürəkkəb cümlələri modallıq dərəcəsinə görə müxtəlif qruplara bölür (63, 1120-1174). E.V.Qulıqaya görə bütün tabeli mürəkkəb cümlələr monomodal və bimodallığa bölünür. E.V.Qulıqa monomodal tabeli mürəkkəb cümlələrə bir semantik nüvəli mürəkkəb formanı aid edirsə, bimodal tabeli mürəkkəb cümlələrə iki semantik nüvəli mürəkkəb cümlələri şamil edir.

Monomodal cümlələr I struktur-semantik tipə aid olan cümlələri əhatə edirsə, bimodal cümlələr II struktur-semantik tipi* yaradır.

Məsələn: *Wer stark ist, darf Optimist sein (monomodal).*

Die luft war so klar, daß das Ferne (bimodal).

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri E.V.Qulıqa I və aralıq struktur-semantik tipə aid edir. Həmin cümlə tiplərində semantik nüvə, ya baş, ya da budaq cümlə komponentində və yaxud iki cümlə arasında bərqərar ola bilər.

II struktur-semantik tipli cümlələr sadə formanın iki semantik nüvəsinin iştirakı ilə xarakterizə olunur. Hər bir semantik nüvə baş və budaq cümlə komponentlərində iştirak etməklə, müstəqil modallığa malik olur.

Əgər tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, əsasən bir semantik nüvəli monomodal cümlələrə aid olarsa, onda monomodallığı tamamlıq budaq cümləli tabeli

* E.V.Qulıqa I və II struktur-semantik tiplə yanaşı, bir semantik nüvəli hipermürəkkəb formalı aralıq tipini də irəli sürür.

mürəkkəb cümlələrin intonasiya variativliyinin izahına şərait yaradan kriteriyalardan biri hesab etmək olar.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə komponentlərinin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğunu ingilis dilçiləri də (110; 117; 118;

122; 131) qeyd edərək göstərirlər ki, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlə komponenti predikatlıq və modallıq baxımından əsas götürülməklə, baş cümlə komponentində ifadə olunan fikir ikinci dərəcəli olur.

Beləliklə, tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatına dair müxtəlif fikirləri araşdırdıqda məlum olur ki, əgər L.V.Şerba, N.S.Pospelov, E.V.Qulıqa öz təsnifatlarında məntiqi prinsipə əsaslanırlarsa, K.V.Kroteviç və L.L.İofik qrammatik prinsipdən çıxış edirlər.

Cümlənin həm formal-qrammatik üzvlənməsi, həm də aktual üzvlənməsi baxımından belə bir faktı irəli sürmək faydalı olardı ki, eyni cümlə danışan şəxsdən asılı olaraq, müxtəlif amilləri nəzərə almaqla müxtəlif şəkildə üzvlənə bilər. Aktual üzvlənmənin əsas vasitələrindən olan məntiqi vurğuya xüsusi diqqət ayıran İ.P.Raspopov qeyd edir ki, məntiqi vurğu ilə ayrılmış söz, daha çox kommunikativ yük əldə edir və baş sözə çevrilir, bəzən isə verilmiş komponentdə yeganə cümlə üzvü olur (84, 36).

Məntiqi vurğunun yerinin dəyişdirilməsi, aktual üzvlənmənin komponentləri arasındakı əlaqəni də dəyişdirə bilər. Bu nəzəriyyə V.A.Vasilyevin tədqiqat işlərində də özünün daha geniş izahını tapmışdır (54, 62).

Bu nəzəriyyəyə görə “kommunikativ mərkəzin” bir sözdən, yaxud söz birləşməsindən digərinə keçməsi, yaxud kommunikativ mərkəzin miqdarının dəyişdirilməsi, öz-özlüyündə potensial və aktual sintaqmlar arasındakı əlaqənin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Belə hallarda potensial sintaqm çevrilərək aktual sintaqm olur. Əgər baş və budaq cümlə komponentləri potensial sintaqm kimi qalarsa, bu halda klozlararası sintaqm bölgüsü baş verməyəcəkdir.

Baş və budaq cümlə komponentlərinin qovuşuğundakı sintaqm bölgüsü, iki aktual sintaqmın iştirakına şərait yaradır. Başqa sözlə desək, kommunikativ mərkəzin, yaxud kommunikativ mərkəzin miqdarının dəyişdirilməsi, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı məna əlaqəsinin xarakterini də dəyişir.

Məsələn: 1) *Carrie was doing better that he knew.*

2) *Carrie was doing better / that he knew (Th.Dreiser, p.443).*

Leksik tamlığına və qrammatik strukturuna görə hər iki “*that*” bağlayıcı STBC oxşardır. Bununla yanaşı, ikinci cümlə intonasiya cəhətdən fərqli şəkildə formalaşdığından, burada ikinci kommunikativ mərkəz yaranmışdır. Əgər birinci cümlə nümunəsində kommunikativ mərkəz “*better*” sözü hesab edilirsə, ikinci cümlə nümunəsində onun sayı ikidir: “*better*” və “*knew*”. Elə bu səbəbdən də birinci cümlə nümunəsinin baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı qovuşuqda üzvlənmə olmayacaqdır. Lakin ikinci cümlə nümunəsində klozlararası sintaqm bölgüsü aydın görünür.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə tamamlıq budaq cümlələrinin sintaqm bölgüsünə təsir edən digər linqvistik səbəblər də vardır. Bu səbəblərdən biri də L.L.İofikə (69, 88-106) görə budaq cümlənin yerləşmə vəziyyətidir.

E.V.Qulıqa bu amili qrammatik, daha doğrusu, sintaktik amil hesab edir (63, 1120-1174). Onun fikrincə, budaq cümlə komponenti üçün norma postpozitiv vəziyyət hesab edilsə də, əgər o, (budaq cümlə komponenti) prepozitiv vəziyyətdə işlənərsə, xüsusi məna yükü daşıyır və emosional cəhətdən daha parlaq olur. Bu isə öz növbəsində, başqa cür intonasiya variativliyi tələb edəcəkdir. Məsələn daha ətraflı izah etmək üçün cümlənin aktual üzvlənməsinə müraciət etməsək, ötüşmək olmaz. İ.P.Raspopova görə aktual üzvlənmə əsas olmaqla, əvvəlcədən yaradılır; qrammatik üzvlənmədə isə məsələ başqa cürdür. Belə ki, qabaqcadan o fikir cilalanır ki, məlumat mənbəyi müəyyənləşsin və aktual üzvlənmə ona uyğun şəkildə yaradılsın (84, 36).

Cümlənin aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinə görə, tamamlıq, habelə tamamlıq budaq cümlə komponenti həm “məlum”, həm də “yeni” kimi çıxış edə bilər. Lakin xatırlatmaq yerinə düşər ki, tamamlıq üçün norma “yeni” hesab edilir.

Aktual üzvlənmənin yaranmasında iştirak edən vasitələrdən söz sırası həm yazılı, həm də şifahi nitqdə özünü göstərir. Buna görə də söz sırası cümlənin intonasiya formasına təsir edə bilər. Söz sırası və intonasiya cümlənin aktual üzvlənməsinin əsas vasitələrindəndir.

Əgər tamamlıq və onun funksional sinonimi olan tamamlıq budaq cümlə komponenti, hər şeydən əvvəl, “yeni” (rema) kimi çıxış edərsə, onda həmin budaq cümlə üçün norma postpozitiv vəziyyət hesab ediləcəkdir. Cümlənin söz sırasındakı

dəyişiklik, bütövlükdə tabeli mürəkkəb cümlənin intonasiya konturundakı dəyişikliyə səbəb olacaqdır.

Q.Q.Treubenkovun (96, 255-296) tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin düzülüşünün məna funksiyası haqqındakı fikri, daha çox diqqət cəlb edir. Müəllif bir sıra alman və rus dilçilərinin əsərlərinə istinad edərək göstərir ki, özündə əsas fikri cəmləşdirən söz, adətən cümlənin sonuna yaxın yerdə yerləşir (96, 295).

O qeyd edir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin daha çox məna yükü daşıyan komponenti, cümlənin sonunda yerləşir. “Yeni” olan baş və budaq cümlə komponentindən asılı olmayaraq, cümləni tamamlayır. Buna görə də tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə əsas fikri özündə cəmləşdirən komponent, başqa sözlə desək, rema, postpozitiv vəziyyətdə yerləşir. Əgər cümlənin əsas mənası budaq cümlə komponentində özünə yer tapırsa, bizim fikrimizcə, baş və budaq cümlə komponentləri arasında sintaqm bölgüsü baş verəcəkdir. Beləliklə, yuxarıdakı amillərlə yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlə komponentinin düzülüşünə, xüsusilə, modal emosional məna ilə ifadə olunmuş cümlələrə, tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyası da təsir edə bilər.

Sintaqm bölgüsünün təkcə baş və budaq cümlə komponentlərinin qovuşuğunda deyil, habelə “klozlararası”nda baş verməsi, baş və budaq cümlə komponentlərinin bir-birilə daha sıx əlaqəsinin nəticəsidir.

Biz belə hesab edirik ki, bu məsələdə müxtəlif nitq üslubu üzərində də dayanmaq lazımdır. Məlumdur ki, danışıq dialoji nitqə qısa, formaca mürəkkəb olmayan cümlələr xarakterikdir (99, 115).

Müxtəlif nitq üslubu baxımından qeyd edə bilərik ki, tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə üzvlənmə daha çox monoloq nitqində baş verir. Bu hal, dialoji nitq üçün xarakterik deyildir. Bununla belə, nitq forması öz-özlüyündə cümlənin üzvlənməsi üçün faktor sayıla bilməz. Yuxarıdakılara əsaslanaraq, baş və budaq cümlə komponentləri arasında sintaqm bölgüsünü şərtləndirən amilləri aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- 1) tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin semantik bitkinlik dərəcəsi;
- 2) modal-emosional mənanın ifadə olunma xarakteri;
- 3) struktur cəhət, daha doğrusu budaq cümlə komponentinin yerləşmə (prepozitiv (ön sahə), interpozitiv (özək) və postpozitiv (son sahə)) vəziyyəti;

4) tabeli mürəkkəb cümlənin mürəkkəbləşmə dərəcəsi (75, 20).

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təhlili zamanı biz bağlayıcının işlənmə dərəcəsinə, tamamlıq budaq cümlə komponentinin hansı fellərdən sonra işlənmə tezliyinə də diqqət yetirmişik.

Tamamlıq budaq cümlə komponentinin hansı fellərdən sonra işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda, belə bir qanunauyğunluğun şahidi oluruq.

Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, biz tamamlıq budaq cümlə komponentinin hansı semantik fel qrupundan sonra işlənməsində L.L.İofikin irəli sürdüyü təsnifə əsaslanmışıq. L.L.İofik həmin felləri altı bölgədə göstərir.

1. Nitq felləri (*tell, say, inform* və b.);
2. Hissi-qavrayış bildirən fellər (*see, hear, feel, notice* və b.);
3. Əqli fəaliyyət bildirən fellər (*believe, convince, consider* və b.);
4. Xahiş və təklif bildirən fellər (*ask, beg* və b.);
5. Konkret-hərəkət bildirən fellər (*do, take, buy* və b.);
6. Arzu, istək, güman mənalı fellər (*wish, hope, suppose* və b.) (64, 322-323).

Eksperimental materialın və eləcə də ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-semantik təhlili sübut edir ki, qeyd olunan cümlə tiplərinin aşağıdakı modelləri vardır.

Birinci bölgü tədqiq olunan mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur modellərini, ikinci bölgü isə ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik modellərini göstərir.

I. Struktur modellər*.

1. $S_1 + S_2 \rightarrow S$	5. $AS + S_1 + S_2 \rightarrow S$
2. $S_1 + (\text{that}) + S_2 \rightarrow S$	6. $S_1 + S_2 + S^1_2 \rightarrow S$
3. $S_2 + S_1 \rightarrow S$	7. $S_1 + (\text{that}) + S_2 + S^1_2 \rightarrow S$
4. $S_2 + (\text{that}) + S_1 \rightarrow S$	

* Tədqiqat işində aşağıdakı simvoldan istifadə edilmişdir: S_1 – baş cümlə komponenti; S_2 – budaq cümlə komponenti; S – tamamlıq budaq cümləsi; AS – ara söz; S^1_2 – ikinci dərəcəli budaq cümlə komponenti; NF – nitq felləri; HQF – hissi qavrayış felləri; ΘFF – əqli-fəaliyyət felləri; XTF – xahiş, təklif felləri; KHF – konkret-hərəkət felləri; $AİGF$ – arzu, istək, güman felləri.

II. Struktur – semantik modellər

ATBC

1. $S_1 /NF/ + S_2 \rightarrow S$
2. $S_1 /HQF/ + S_2 \rightarrow S$
3. $S_1 /\Theta FF/ + S_2 \rightarrow S$
4. $S_1 /XTF/ + S_2 \rightarrow S$
5. $S_1 /KHF/ + S_2 \rightarrow S$
6. $S_1 /A\dot{I}GF/ + S_2 \rightarrow S$
7. $S_2 /NFF/ + S_1 \rightarrow S$
8. $S_2 /HQF/ + S_1 \rightarrow S$
9. $S_2 /\Theta FF/ + S_1 \rightarrow S$
10. $S_2 /XTF/ + S_1 \rightarrow S$
11. $S_2 /KHF/ + S_1 \rightarrow S$
12. $S_2 /A\dot{I}GF/ + S_1 \rightarrow S$
13. $AS + S_1 + S_2 \rightarrow S$
14. $S_1 + S_2 + S^1_2 \rightarrow S$

“That” bağlayıcılı STBC

1. $S_1 /NF/ + that + S_2 \rightarrow S$
2. $S_1 /HQF/ + that + S_2 \rightarrow S$
3. $S_1 /\Theta FF/ + that + S_2 \rightarrow S$
4. $S_1 /XTF/ + that + S_2 \rightarrow S$
5. $S_1 /KHF/ + that + S_2 \rightarrow S$
6. $S_1 /A\dot{I}GF/ + that + S_2 \rightarrow S$
7. $S_2 /NFF/ + that + S_1 \rightarrow S$
8. $S_2 /HQF/ + that + S_1 \rightarrow S$
9. $S_2 /\Theta FF/ + that + S_1 \rightarrow S$
10. $S_2 /XTF/ + that + S_1 \rightarrow S$
11. $S_2 /KHF/ + that + S_1 \rightarrow S$
12. $S_2 /A\dot{I}GF/ + that + S_1 \rightarrow S$
13. $AS + S_1 + that + S_2 \rightarrow S$
14. $S_1 + that + S_2 + S^1_2 \rightarrow S$

Struktur-semantik təsnifatın ənənəvi və funksional-semantik təsnifatdan üstünlüyü orasındadır ki, bu təsnifat struktur cəhətlərə söykənməklə, ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin daha ətraflı və dolğun xarakteristikasını nümayiş etdirir.

Bu təsnifatın əsasında məlum olmuşdur ki, budaq cümlə komponenti necə bağlanır, hansı formal-qrammatik vasitələrlə bağlanır, baş və budaq cümlə komponentləri hansı mənə əlaqələrində olur və s. Bu təsnifatın bir üstünlüyü də orasındadır ki, o, ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyinin açılıb göstərilməsində çox faydalıdır.

Fəsil 1-ə dair nəticə.

Tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiyası və eləcə də, onların qrammatik xüsusiyyətləri haqqında həm xarici, həm də ölkəmizdəki dilçilərin tədqiqat işlərini araşdıraraq, aşağıdakı ümumiləşdirmələri söyləyə bilərik:

1. Müasir ingilis dilində tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyi məsələsi, xüsusilə, onların “*that*” bağlayıcılı və bağlayıcısız variantları hal-hazırkı vaxta qədər xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

2. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin həm sindetik, həm də asindetik tiplərinin intonasiya strukturundan bəhs edən xarici dilçilər, əsasən, onun bir komponentindən – melodikadan söhbət açmaqla kifayətlənmişlər.

3. Rus dilçiliyində, eləcə də ölkəmizdə xarici dilçilikdən fərqli olaraq, intonasiya tək-cə melodik komponentlə eyniləşdirilmir, ona komponentlərin bir-biri ilə sıx əlaqədə olması baxımından yanaşılmaqla, bütöv tamlıq kimi baxılır.

4. Bəzi dilçilər tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin strukturunda iki növ sintaqm bölgüsü olduğunu qeyd edirlər. Birinci növ baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı üzvlənmənin sintaktik üzvlənmə ilə uyğun gəlməsidirsə; ikinci növ klozlararası üzvlənmədir. Bu isə fakultativ xarakter daşıyır, o mümkündür, lakin məcburi deyildir.

5. Müxtəlif struktur və struktur-semantik modellər ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunu hərtərəfli açıb göstərmək iqtidarında deyildir. Buna görə də belə mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyi problemini həll etməkdən ötrü, hərtərəfli eksperimental-ossiloqrafik tədqiqat aparmaq lazımdır. Bu məsələ tədqiqat işinin növbəti fəsilərində geniş işıqlandırılır.

FƏSİL 2.

ATBC TIPLİ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN AKUSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Materialın seçilməsi və eksperimentin keçirilməsi.

Eksperiment materialı üçün təxminən 100 cümlə seçilmişdir. Proqrama 35 asindetik və 50 sindetik tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə daxil edilmişdir (cümlələrin tam siyahısı əlavə I-də göstərilmişdir). Bütün eksperiment materialı iki ingilis diktorun ifasında maqnit lentinə yazılmışdır. Yazı Azərbaycan Dillər Universitetinin Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında MEZ və TEMBR aparatlarında yerinə yetirilmişdir. Yazının köçürülməsi və onun oxunub açılmasında müəllif, F.Y.Veysəllinin metodikasına əsaslanmışdır (31; 33; 34).

Sonra hər iki diktorun ifasında **250 m/san.** sürətli plyonkada səkkiz şlefli ossiloqrafda tədqiqata cəlb olunmuş bütün cümlələrin ossiloqramları alınmışdır (48; 49; 50; 66).

Diktorlar barədə məlumat verərək bildirmək istəyirik ki, hər iki diktor İngiltərə vətəndaşları olub, gənc nəsli təmsil edirdilər.

I diktor: Riçard Kristi, Lidz Universitetinin tələbəsi, 1983-cü il təvəllüdü, ölkəmizdə qısamüddətli təkmilləşmə kursunda olmuşdur.

II diktor: Conatan Bastabl, Notinqam Universitetinin tələbəsi, 1985-ci il təvəllüdü, ölkəmizdə qısamüddətli təkmilləşmə kursunda olmuşdur.

Diktorların nitqində müasir ədəbi tələffüz normasından kənar çıxma halları müşahidə olunmamışdır. Ədəbi tələffüz norması dedikdə, biz qaydalar məcmusunun ingilis dili əhatəsində asan başa düşülməsini nəzərdə tuturuq. Əldə edilmiş ossiloqramların açılışı, maqnit lentinə qulaq asmaqla yerinə yetirilmişdir. Eksperimental-fonetik tədqiqatların ən çətin mərhələlərindən biri seqmentlərarası sərhəddin müəyyənləşdirilməsidir. Belə sərhəddin tapılması, gələcək tədqiqatın nəticələrindən çox asılıdır.

Məlumdur ki, ossiloqramda üç parametrlə uzunluq, əsas tonun tezliyi və intensivlik parametrləri haqqında informasiya əldə etmək olur. Əgər seqmentlərin ara

sərhəddinin tapılması qeyri-mümkündürsə, (bu, daha çox sonantların qovuşuğunda və vurğulu hecalardan sonra zəifləmiş saitlərdə özünü göstərir), bu halda aşağıdakı qaydadan istifadə olunmuşdur. Bütün birləşmələr boyu hər bir parametrin mənası hesablanmış (*ad, ag, af, er, la, sup, con, tan, for*) və alınmış qiymət, həmin birləşmələrdəki seqmentlərin sayına bölünmüşdür. Bütün material auditorlar tərəfindən dinlənilmiş, ayrıca götürülmüş dəftərdə transkripsiya edilmişdir.

Bununla yanaşı, diktorlar tərəfindən qeyri-normal tələffüz olunmuş (danışıq tələffüz üslubu) mürəkkəb cümlələr təhlilə daxil edilməmişdir. Nəzəri cəhətdən müəllif tələffüzün tam və danışıq üslubundan çıxış etmişdir (66, 68).

Tədqiqat işində materialın transkripsiyası tələffüzün tam tipinə uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Bu da mürəkkəb sintaktik vahidlərin fonem tərkibinin eynimənalı oxşarlığının mümkün olması kimi başa düşülür (49, 67-70).

Auditor təhlili üçün fonetika və qrammatika kafedralarının ən təcrübəli müəllimləri dəvət olunmuş və eksperiment materialı bir neçə dəfə maqnitafonda səsləndirilmişdir. Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sintaktik vahidlərin 35-i ATBC, 50-si isə “*that*” bağlayıcı STBC tipli cümlələrdir.

2.2. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyi.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik parametri tədqiq olunaraq, mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyi aşkarlanır, variantlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər tapılır, müxtəlif kommunikativ aspektdə danışan şəxsin cümlənin melodik təşkilindəki ayrı-ayrı realizə cəhətlərinə diqqət yetirilir. Bu məqsədlə tədqiqata cəlb olunmuş ingilis dili materialının əsas tonunun yüksəkliyinin bütün saitlər üzrə orta nisbi qiyməti tapılmışdır (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Əsas tonun yüksəkliyinin saitlər üzrə orta nisbi qiyməti

Saitlər	I diktor		II diktor	
	Asindetik	Sindetik	Asindetik	Sindetik
9	142	154	189	171
i:	165	158	176	160
e	150	142	165	150
5	136	160	156	152

Cədvəl 1-in ardı.

0	129	170	140	160
ɑ:	140	166	174	173
6	175	192	161	191
6:	185	198	173	206
u	155	158	172	179
u:	158	175	186	190
8:	163	180	160	162
7	160	174	137	154
e9	183	215	198	207
6-	190	192	189	201
a9	187	260	222	250
a-	223	189	197	199
69	–	220	–	217
97	180	216	201	207
ε7	201	205	208	225
u7	197	207	199	209

Tədqiqatın məqsədi ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunun variativliyini öyrənmək olduğundan, biz mürəkkəb sintaktik vahidin növündən, sintaqmatik tərkibdəki komponentlərin miqdarından, “məlum” və “yeni”nin yerləşməsindən asılı olaraq, onların intonasiya strukturundakı melodik komponenti ölçmüş, alınmış qiymətlər əsasında hər bir cümləyə xas olan və əsas tonun hərəkət istiqamətini əks etdirən qrafiklər almışıq. Burada metodikanın təsviri F.Y.Veysəliyə istinad edilmişdir (32; 33; 34).

Müxtəlif diktorlar tərəfindən səsləndirilmiş cümlələrdən alınmış qiymətləri müqayisə edərək, hər bir diktorun səs tonunun yüksəkliyinin orta qiyməti hesablanmışdır. Hər bir diktorun səs yüksəkliyinin orta qiymətini tapmaqdan ötrü aşağıdakı üsullardan istifadə edilmişdir.

İlk növbədə, ayrı-ayrılıqda hər bir diktorun verilmiş material üzrə səs registrinin maksimal və minimal mənası tapılmışdır. Alınmış qiymətlər ikiyə bölünmüşdür (bax: cədvəl 2).

Səs registrinin maksimal və minimal məna qiymətləri

Məna	Maksimal		Minimal		Orta nisbi X	
	Asindetik	Sindetik	Asindetik	Sindetik	Asindetik	Sindetik
I	223	260	129	142	176	201
II	222	225	137	150	178	187

Sonra əsas tonun yüksəkliyinin orta nisbi qiyməti diktorlar üzrə vurğusuz saitlər üçün aşağıdakı tənliklə müəyyənləşdirilmişdir: $\bar{X} = \frac{E_{FXi}}{n}$ burada

E = bütün müşahidələrin cəmi,

f = müşahidə olunan tezlik,

X_i = tək müşahidələr,

n = müşahidələrin miqdarı,

\bar{X} = orta nisbi məna qiyməti.

Hər iki diktor üçün əsas tonun tezliyinin orta qiyməti tapılmışdır* (bax: cədvəl 3).

Əsas tonun tezliyinin orta qiyməti

Məna	Məna toplumu				X	
	Asindetik		Sindetik		Asindetik	Sindetik
I diktor	4920hs	40	9840hs	60	123	164
II diktor	6000hs	40	8580hs	60	150	143

Nəhayət, bütün materialdan hər bir diktor üçün eyni olan 10 sait götürülmüş və $\bar{X} = \frac{E_{FXi}}{n}$ formulası ilə həmin 10 sait üçün əsas tonun yüksəkliyinin orta riyazi qiyməti tapılmışdır. Söylədiklərimizi cədvəl 4 aydın şəkildə əks etdirir

* Orta riyazi qiymətin hesablanması və onun dilçilik tədqiqatlarına şamil edilməsi, B.N.Qolovinin əsərlərində verilir (B.N.Qolovin, 1971).

Əsas tonun yüksəkliyinin orta riyazi qiyməti

Məna	Məna toplumu				X	
	Asindetik		Sindetik		Asindetik	Sindetik
I diktör	1763hs	10	1576hs		176	157
II diktör	1812hs	10	1618hs		181	162

Hər üç vasitə ilə hesablanmış orta qiymət, cədvəl 5-də öz əksini tapmışdır.

Hər üç vasitənin orta qiyməti

Vasitələr	I		II		III		X	
Cümlənin növü	Asin-detik	Sin-detik	Asin-detik	Sin-detik	Asin-detik	Sin-detik	Asin-detik	Sin-detik
I diktör	176	201	123	164	176	157	158	174
II diktör	178	187	150	143	181	162	169	164

5-ci cədvəli izlədikdə aydın olur ki, müxtəlif üsullarla əldə edilmiş qiymətlər arasında uyğunsuzluq mövcuddur. Bunu aradan qaldırmaq məqsədilə, biz gələcək işlərimizdə orta nisbi qiymətdən çıxış edəcəyik.

Qeyd etdiyimiz üsulla tədqiqata cəlb etdiyimiz cümlələrin hamısının funksional tipinin melodik strukturunu müqayisə etmişik.

Tədqiqat işimizin ümumi məqsədinə uyğun olaraq, tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin hər bir komponentinin melodik strukturundakı variativliyi araşdırmağa çalışaq.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər konkret şəraitdən və situasiyadan asılı olaraq, bir çox fonetik realizə formalarında, başqa sözlə desək, müxtəlif variantlarda çıxış edir. Eksperimental tədqiqatın nəticəsi sübut edir ki, cümlənin strukturunun intonasiya variativliyinə təsir edən amillərlə nitq səsinin variativliyinə təsir edən amillər oxşardır (51; 58; 60; 74; 79; 85).

Təhlil göstərir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlər çərçivəsində intonasiya variativliyinin dərəcəsi əlahiddə şəkildə böyükdür.

Eyni intonasiya sistemi çərçivəsində variativlik, həm dilin özünün xassəsi, həm də müxtəlif ekstralingvistik amillərin xarakterindən asılı olaraq, (məs.: nitq kommunikasiyasının müxtəlif situativ şəraiti) meydana gələ bilər.

Eksperimental materialın təhlilindən aydın olur ki, intonasiya variativliyi müəyyən dərəcədə mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin yerləşmə vəziyyətindən və həmin vahidlərin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərindən də asılıdır.

İkisintaqlı ATBC tipli *“I tell you there is no one in that room”* və *“But she is in love with you, Makow, I tell you”* mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili göstərir ki, intonasiya strukturundakı variativlik, həm intensivlik və tempdə, həm də melodik komponentdə ifadə oluna bilər.

“But she is in love with you, Makow, I tell you” cümləsində əsas tonun tezliyinin diapazonu I diktorda **300hs** ilə **100hs** arasında, II diktorda isə **240hs** ilə **120hs** arasında dəyişir. Əsas tonun tezliyinin maksimal yüksəkliyi tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponentində öz ifadəsini tapırsa, minimal məna ikinci komponentin sonunda qeydə alınır.

II diktorda əsas tonun tezliyinin maksimal mənası ikinci söz olan *“she”* üzərində cəmləşir. Bu hal, I diktorda üçüncü söz olan *“is”*-in üzərində realizə olunur. Əsas tonun tezliyinin hərəkəti bütün mürəkkəb cümlə boyu əvvəldən sona qədər düşən ton istiqamətində variativliyə uğrayır. Əgər cümlənin əvvəlində əsas tonun tezlik qiyməti hər iki diktör üçün əsas tonun tezliyinin orta nisbi tezlik qiymətindən yüksəkliyə qalxırsa, sonda bunun tamamilə əksinin şahidi olur. Aşağıda verilmiş *“I tell you”* komponenti cümlənin birincisində prepozitiv vəziyyətdə işlənirsə, ikincisində postpozitiv vəziyyətdə bərqərar olur. Seqment tərkibinə görə hər iki komponent oxşardır, lakin onların mürəkkəb sintaktik vahidlərin daxilində yerləşmə vəziyyətləri müxtəlifdir. Birinci halda həmin komponent cümlənin əvvəlində, ikinci halda isə cümlənin sonunda işlənmişdir. Elə məhz bu səbəbdən də, həmin komponentin melodik strukturu variativliyə uğrayır. Əgər biz məsələyə tamamlıq və onun funksional sinonimi olan – tamamlıq budaq cümləsini *“yeni”* kimi qəbul edib, tamamlıq budaq cümləsi üçün normanı postpozitiv vəziyyət hesab etsək, deyə bilərik ki, birinci halda *“yeni”* *“I tell you”* komponenti, ikinci halda isə budaq cümlə komponenti olan *“But she is in love with him, Makow”* hesab ediləcəkdir. İkinci

cümlədə “*I tell you there is no one in that room*” melodik zirvə, birinci cümlədən fərqli olaraq, budaq cümlə komponentinin daxilində yerləşir. Belə variativliyə səbəb, sözsüz ki, mürəkkəb sintaktik vahidin tərkibindəki komponentlərin yerləşmə vəziyyətidir. Tədqiqata cəlb edilmiş ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər üzərində təhlil apararaq, hər iki diktorun ifasında əsas tonun tezlik qiymətini orta nisbi tonun tezlik qiyməti ilə müqayisə etmişik. Məlum olmuşdur ki, proqrediyent sintaqmdakı əsas tonun tezliyinin yüksəkliyi, əsas tonun orta nisbi qiymətindən daha çoxdur. Lakin sonuncu sintaqmda, bütün hallarda əsas tonun tezliyinin maksimal dərəcədə aşağı düşməsi müşahidə olunur. Məsələn: “*They are moving your things now, I think*”.

Aşağıda əsas tonun tezliyinin məna dəyişikliyinə qiyməti həm əvvəldə, həm də sonrakı sintaqlarda – orta nisbi qiymətlə müqayisə edilərək, cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 6.

Proqrediyent və terminal sintaqlardakı əsas tonun tezliyinin orta nisbi qiymətlə müqayisəsi

Məna	Proqrediyent sintaqmda əsas tonun tezliyinin qiyməti	Əsas tonun tezliyinin orta nisbi qiyməti	Terminal sintaqmda əsas tonun tezliyinin qiyməti
I diktor	180	158	120
II diktor	220	169	80

Cədvəldən göründüyü kimi, I diktorun tələffüzündə proqrediyent sintaqmda əsas tonun tezliyi, orta nisbi qiymətdən **20hs** yüksəkdirsə, bu hal, II diktorda **50hs**-dən yuxarıya qalxır. Təhlilin nəticələri H.Suitin və D.Counzun fikirlərini bir daha təsdiq edir. Belə ki, natamam məna qruplarında (istər mürəkkəb, istərsə də sadə cümlə olsun) səs tonunun yüksəlməsi müşahidə olunur (129, 32; 112, 275).

Əsas tonun tezliyi I diktorda terminal sintaqmda orta nisbi qiymətlə münasibətdə **40hs**, ikinci diktorda isə **80hs** aşağıya düşür. Belə melodik variativliyi biz digər mürəkkəb sintaktik vahidlərdə də müşahidə edə bilirik: “*I know she did not like Sheila*”, “*You can always stump them with Russia, thought Ambrose*”, “*She would never give her up she said to June*”, “*You’ve got your work cut out, I can tell you*”. Yuxarıdakı sintaktik vahidlərin (baş və budaq cümlə komponentləri) oxşar olmalarına

baxmayaraq, onlar müxtəlif melodik struktura malikdir. Müxtəlifliyin əsas səbəbi, bircə, proqrediyent sintaqmın daxilində və iki sintaqm qovuşuğundakı melodik variativliklə əlaqədardır.

Tonun iki tipindən söhbət açan Q.Palmer, mürəkkəb sintaktik vahidlərdəki belə dəyişikliyi, tonun tabeli uzlaşmasının nəticəsi kimi qiymətləndirir (123, 105).

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili sübut edir ki, cümlələrin əksəriyyətinin sonunda əsas tonun tezlik hərəkəti düşən tonla müşayiət olunur.

Təhlildən aydın olur ki, eyni ifadənin müxtəlif situasiyalarda müxtəlif diktorlar tərəfindən tələffüzü zamanı ikisintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb cümlələrin melodik xarakteristikasında variativlik baş verir.

Bu halda bəzi dilçilərin söylədikləri “azad variativlik münasibətində yerləşən intonasiya strukturunun məna fərqləndirici gücü olmasa da, bir sıra əlavə cəhətlər hesabına yaranır” (74, 112-115) fikri ilə razılaşmamaq olmur.

Təhlil zamanı bəzən əsas tonun maksimal zirvəsinin proqrediyent sintaqmda deyil, terminal sintaqmda yerləşdiyinin şahidi oluruq. Bu mənzərə əsasən, baş cümlə komponentinin xəbəri hissi qavrayış (*to see*), nitq (*to tell*), arzu, istək və güman mənalı (*to suppose, to be afraid*) fellərlə ifadə olunmuş ikisintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb cümlələrdə müşahidə olunur.

“I am afraid I can’t take him with me”, “You see I happen to be his wife”, “I suppose you are right”, “I tell you there is no one in that room” və s. ikisintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə məhz baş cümlə komponentindəki felin semantikasının təsiri nəticəsində həmin cümlələrin melodik strukturunda variativlik baş verir (bax: əlavədəki qrafiklər).

Melodik cizgilərin xarakterinə görə aşağıdakı mürəkkəb sintaktik vahidlər bir-birindən fərqlənir: *“She would never give her up she said to June”, “You’ve got your work cut out I can tell you”* və s. (bax: əlavədəki qrafiklər).

İkisintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik cizgilərinin müqayisəsindən aydın olur ki, əgər baş cümlə komponentinin xəbəri əqli-fəaliyyət bildirən fellərlə ifadə olunarsa, həmin tip cümlələrin birinci komponentindəki melodik struktur daha çox variativliyə uğrayır və ton yüksələn istiqamətdə hərəkət edir.

“*I know she did not like Sheila*” mürəkkəb sintaktik vahidin birinci hissəsindəki “*I know*” komponentinin melodikası hər iki diktorun ifasında yüksələn tonla hərəkət edir. Biz bu mənzərəni baş cümlə komponentində nitq felləri ilə ifadə olunmuş mürəkkəb sintaktik vahidlərdə müşahidə edə bilmirik. Birinci hal ilə müqayisədə, burada fel özündən sonra məcburi tamamlıq tələb etmir. “*I tell you there is no one in that room*” cümləsində birinci komponent “*I tell you*” özünün melodik strukturuna görə, “*I know she did not like Sheila*” cümləsindəki “*I know*” komponentinin melodik strukturundan tamamilə fərqlənir. Belə ki, əgər “*I know*” komponenti yüksələn melodikaya malik olursa, “*I tell you*” komponenti onun əksinə olaraq, düşən melodika ilə səciyyələnir. İkisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativlik fərqi, əsasən, sintaktik və semantik amillərlə əlaqədar olur.

Hər iki diktorun ifasında səslənmiş ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik komponentindən alınmış orta qiymət, mütləq qiymətlə müqayisə edilmiş və məlum olmuşdur ki, əsas tonun tezliyində intonasiya strukturunun dəyişməsi birinci komponentdə yüksələn, ikinci komponentdə isə alçalan xətt üzrə hərəkət edir (bax: cədvəl 7).

Cədvəl 7.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin müqayisəsi

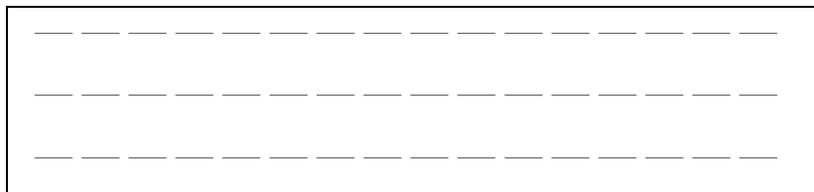
Əsas tonun tezlik qiyməti	I komponent		II komponent	
	Əvvəli	Sonu	Əvvəli	Sonu
I diktor	134	146	142	126
II diktor	153	157	146	120

Müxtəlif amillərdən asılı olaraq, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturu aşağıdakı intonasiya konturlarına malik olur. Əksər ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə tonun hərəkət forması a) sxemində olduğu kimidir. Bu halda “yeni” postpozitiv vəziyyətdə yerləşir.

a)

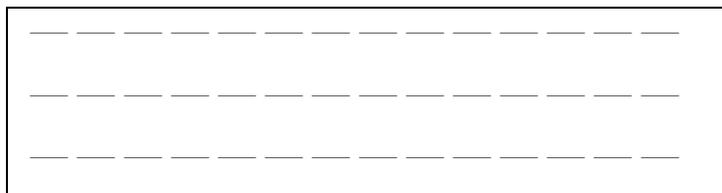
Tonun hərəkət xarakterindən natamamlığa malik olduğu aşkar görünən ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponenti, intonasiya müstəqilliyinə malik ola bilmir. İkisintaqlı ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponentində tonun düşməsi (bax: sxem b), həmin hissənin intonasiya cəhətdən tam olduğunu hesab etmək dərəcəsinə qədər qalxa bilmir.

b)

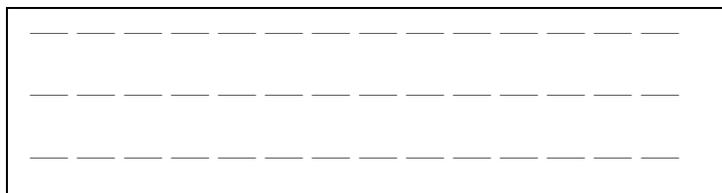

İkisintaqlı ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tonun hərəkət formasının sxematik göstərilməsi, yuxarıdakı sxemlərdən əlavə, aşağıda qeyd olunmuş iki müxtəlif intonasiya formasında da özünü büruzə verir.

c)

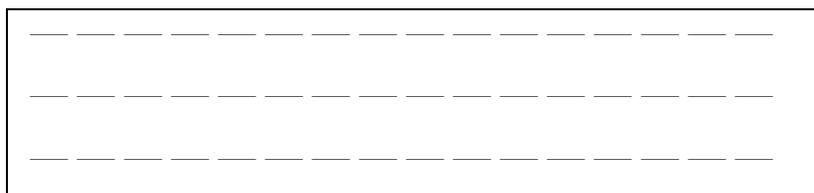
d)

Sxemlərdən aydın olur ki, ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponenti sintaktik tamlığa malik olmadığından və ikinci komponentin də cizgilərindən onun bitkin olmadığı aşkarlandığından, ikinci komponent birinci komponentin ardı kimi bütövlükdə həmin cümlənin intonasiya mənzərəsini yaradır.

Üç və daha artıq sintaqlı ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tonun hərəkət istiqaməti aşağıdakı şəkildə də özünü göstərə bilər.

a)

b)

c)

Sxematik görünüşdən aydın olur ki, üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponenti ayrıca müstəqil sintaqm yarada bilmir; ikinci komponenti isə (tamamlıq budaq cümlə komponenti) iki sintaqma malik olur. Budaq cümlə komponentində meydana gəlmiş iki sintaqmdan axırıncısı, üçüncüsü, ya nisbətən bitkin olur, ya da özünəməxsus intonasiya konturuna malik olmaqla, özündən əvvəlki sintaqm ilə sıx əlaqədə özünü büruzə verir.

Əgər üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər $S_1 + S_2 + S^1_2 \rightarrow S$ strukturuna malik olarsa, bu halda tonun hərəkət forması c) sxemində göstərildiyi şəkildə olacaqdır.

Üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər $AS + S_1 + S_2 \rightarrow S$ modelinə malik olduğu halda, sxemin forması dəyişərək b) sxemində göstərilmiş formanı alacaqdır.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin əvvəlində və sonunda melodik struktur dəyişkənliyini izləməkdən ötrü “*I know she did not like Sheila*” cümləsini müqayisə etmək kifayətdir (bax: cədvəl 8).

Cədvəl 8.

“*I know she did not like Sheila*” cümləsinin komponentlərinin müqayisəsi

Əsas tonun tezlik qiyməti	I komponent		II komponent	
	Əvvəli	Sonu	Əvvəli	Sonu
I diktor	114	161	180	103
II diktor	144	186	144	133

Üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativliyin qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirməkdən ötrü aşağıdakı cümlələrin təhlilinə keçək: “*I mean sometimes the first one can be a bit tricky*”, “*I tell you I realized it that afternoon just after the post came*”, “*He was just a bit stupid you know, not very bright*”, “*Oh, I forgot your husband is an exception*”, “*I assure you women of that kind are most useful*” (bax: əlavədəki qrafiklər).

Bu cümlələrin qrafiklərinin təhlili göstərir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaqmatik tərkibindən asılı olaraq, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturunda variativlik baş verir. “*I assure you women of that kind are most useful*” cümləsi hər iki diktorun ifasında üç sintaqmlı cümlə kimi səslənmişdir. Deməli, burada sintaktik üzvlənmə (baş, budaq), sintaqmatik üzvlənmə ilə uyğun gəlmir. Budaq cümlə komponenti “*women of that kind are most useful*” öz-özlüyündə iki sintaqm yaradır: 1) “*women of that kind*”; 2) “*are most useful*”. Lakin, “*I assure you*” baş cümlə komponenti müstəqil sintaqm yaradır. Bu cümlənin melodik cizgiləri ikisintaqmlı ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin bütövlükdə melodik strukturundan bir o qədər fərqlənməməsinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, sintaqmatik tərkibin şifahi nitqdə bir başa intonasiyanın təsiri nəticəsində mürəkkəbləşməsi, həmin tip cümlənin melodik strukturunda variativliyə səbəb olur. Eksperimental tədqiqatın nəticəsi sübut edir ki, bu cümlənin melodik strukturundakı variativlik, əsasən ikinci proqrediyent sintaqmın melodik strukturundakı variativliyin hesabına əmələ gəlir. İkinci proqrediyent sintaqmda əsas tonun tezliyi, ya birinci proqrediyent və terminal sintaqmların əsas tonunun tezliyindən yüksəkliyə qalxır, ya da birinci proqrediyent sintaqmda əsas tonun tezlik səviyyəsindən aşağıda olmaqla, terminal sintaqmdakı əsas tonun tezlik səviyyəsindən daha yuxarıya qalxır.

Hər iki halda əsas tonun tezliyi, özündən sonra yerləşən terminal sintaqmdakı əsas tonun tezlik səviyyəsindən daha yüksəkdə durur.

Birinci sintaqmda fikrin nüvəsi “*assure*” sözünün üzərində cəmləşirsə, ikincidə “*women*”, üçüncüdə isə “*most*” sözünün üzərində yer alır.

Təhlildən aydın olur ki, bu tip cümlələrə həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız mürəkkəb sintaktik vahidlər aiddir. Baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı sərhəddə baş verən intonasiya üzvlənməsinə əsas səbəb “*that*” bağlayıcısının iştirak

edib-etməsi deyil, bu və ya digər komponentdə ifadə olunmuş fikrin bir-birilə sıx əlaqədə olmasıdır.

Fikir müstəqilliyinin az və ya çox olmasından asılı olaraq, tabeli mürəkkəb cümlənin melodik strukturu variativliyə uğrayır.

Üçsintaqmlı ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı komponentlərində melodik strukturdakı variativlik, fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu, əsasən mürəkkəb sintaktik vahidin bir komponentində melodik strukturun variativliyinin orta nisbi qiymətdən daha çox diapazonda, digər komponentində isə daha az diapazonda variativliyə uğraması ilə şərtlənir.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin intonasiya varaitivliyi həmçinin “yeni”nin yerləşməsindən də asılıdır. “Yeni” iştirak edən sintaqm, “məlum” işlədilən sintaqma nisbətən daha geniş diapazona malik olur (bax: əlavədəki qrafiklər).

“He was just a bit stupid you know, not very bright” üçsintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə ikinci sintaqmın melodik quruluşu, birinci və üçüncü sintaqmların melodik quruluşuna nisbətən daha çox **(260hs)** variativliyə uğrayır.

Lakin ara sözlü üçsintaqmlı ATBC tipli *“Oh, I forgot your husband is an exception”* mürəkkəb sintaktik vahiddə “oh” nidası ayrıca sintaqm təşkil edir, digər komponentlərdən pauza ilə ayrılır və bu da melodik strukturun variativliyinə güclü təsir edir (bax: əlavədəki qrafik).

2.3. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyi.

Bütövlükdə mürəkkəb sintaktik vahidin variativliyini müəyyənləşdirmək üçün ayrı-ayrı komponentlərin variativliyinin nəticələrindən çıxış etmək vacibdir. Kitabın bu bölməsində mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı variativliyi geniş araşdıracağıq. Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, cümlə və ifadələrin müxtəlif diktörlər tərəfindən eyni situasiyada tələffüzü, intonasiyanın temporal, güc və yüksəkliyinin daha çox variativliyə məruz qalmasına səbəb olur (55, 114).

ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin temporal strukturundakı variativliyi müəyyənləşdirməkdən ötrü, biz hər iki diktör üçün ayrı-ayrılıqda orta-nisbi qiymətlər əldə etmişik. Həmin qiymətlərlə müqayisədə tədqiq olunan mürəkkəb sintaktik

vahidlərin temporal strukturundakı variativliyin dərəcəsi, aydın şəkildə öz ifadəsini tapır.

Səslərin orta nisbi uzunluğu L.R.Zinder, L.V.Bondarko, N.D.Svetozarova, F.Y.Veysəlli və b. əsərlərində təsvir edilmiş metodikaya uyğun şəkildə yerinə yetirilmişdir. Bu səbəbdən də həmin tədqiqat-metodikasının üzərində geniş dayanmağa ehtiyac duymuruq.

Qısaca olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, tədqiqata cəlb edilmiş material bu fəslin a) yarım bəndində təhlil olunmuş cümlələrdir. Müxtəlif mövqələrdə işlənmiş 8000-dən artıq sait araşdırılaraq, hər biri üçün $T = \frac{F_{fxi}}{n}$ formulasına uyğun olaraq orta uzunluq qiyməti tapılmışdır. Həmin uzunluq qiymətlərini ingilis dili sairlərinin məxsusi uzunluğu adlandırma bilərik. Aşağıdakı cədvəldə ingilis dili sairlərinin həm ATBC, həm də “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə işlənmiş sairlərin uzunluq qiymətləri ilə yanaşı göstərilmişdir (bax: cədvəl 9).

Cədvəl 9.

ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə işlənmiş sairlərin uzunluq qiyməti

Sairlər	cümlənin tipləri	I diktor	II diktor
9	Asindetik	70	69
	Sindetik	75	74
i:	Asindetik	77	82
	Sindetik	108	116
e	Asindetik	81	73
	Sindetik	81	95
5	Asindetik	73	85
	Sindetik	70	79
0	Asindetik	83	83
	Sindetik	73	76
α:	Asindetik	106	88
	Sindetik	102	99
6	Asindetik	65	66
	Sindetik	75	78
6:	Asindetik	94	93
	Sindetik	91	94

Cədvəl 9-un ardı.

u	Asindetik	68	77
	Sindetik	69	77
u:	Asindetik	66	77
	Sindetik	102	127
8:	Asindetik	88	90
	Sindetik	86	113
7	Asindetik	69	66
	Sindetik	65	67
e9	Asindetik	122	115
	Sindetik	105	195
6-	Asindetik	107	103
	Sindetik	183	102
a9	Asindetik	101	197
	Sindetik	107	102
a-	Asindetik	122	125
	Sindetik	145	157
69	Asindetik	–	–
	Sindetik	160	120
97	Asindetik	175	160
	Sindetik	161	150
ε7	Asindetik	170	180
	Sindetik	107	113
u7	Asindetik	140	120
	Sindetik	280	330

Sözsüz ki, saitın uzunluğuna hecanın keyfiyyəti, onun vurğulu, yaxud, vurğusuz olması, saitın ətrafında işlənən samitlərin də kifayət qədər təsiri vardır.

Alınan qiymətlərin daha dəqiq olması məqsədi ilə digər bir təhlil metodundan da geniş istifadə olunmuşdur. Burada alınmış mütləq qiymətlər orta uzunluq qiymətlərinə bölünmüş və saitlərin temporal strukturdakı nisbi qiymətləri əldə edilmişdir. Bunun nəticəsində saitın nisbi qiymətinə görə müxtəlif müqayisələr aparılaraq maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunun variativliyini tədqiq etməklə, aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışmışıq.

1. İki, üç və daha artıq sintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər üçün hansı temporal xüsusiyyət xarakterikdir?

2. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturu variativliyə uğrayırmı və bu komponentin variativliyi necə şərtlənir?

3. Cümlədəki temp variativliyi onun melodik variativliyi ilə əlaqələndirmə, yoxsa cümlənin temporal xassəsi özünü müstəqil komponent kimi aparır?

4. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal komponentinin variativliyinə sintaqlı tərkib, heca strukturu, bu və ya digər komponentdə yerləşən kommunikativ mərkəz təsir edə bilirmi?

5. Komponentlər arasındakı qrammatik əlaqədən və komponentlərin yerləşməsindən asılı olaraq, həmin tip mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturu necə variativliyə uğrayır?

6. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin tərkib hissələrinin yerləşməsi ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal komponentinin variativliyinə təsir edirmi?

Eksperimental tədqiqatın nəticəsindən aydın olmuşdur ki, ikisintaqlı ATBC tipli *“Well, I’m not sure they were so healthy this time”* mürəkkəb sintaktik vahidin temporal strukturu tempin sürətlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu hala daha çox cümlənin sonunda rast gəlirik.

Ayrı-ayrı komponentlərin *“Well, I’m not sure”* və *“They were so healthy this time”* temporal strukturu bir-birilə sıx əlaqədədir və onlar bütövlükdə həmin mürəkkəb sintaktik vahidin ümumi temporal strukturunu təşkil edir. Melodik və temporal xarakteristikadan alınmış qiymətlər sübut edir ki, bu komponentlərin arasında bir qanunauyğunluq mövcuddur.

Belə ki, əgər melodik komponent sonda yüksələn hərəkət boyunca irəliləyirsə, temporal komponent sürətli tempə seçilir. Bu məqsədlə *“Well, I’m not sure they were so healthy this time”* cümləsinin hər iki parametrini müqayisəli şəkildə təhlil etmək (bax: cədvəl 10).

“Well, I’m not sure they were so healthy this time” cümləsinin melodik və temporal komponentlərinin müqayisəsi

Saitlər	Para- metrlər	e	a9	6	u7	e9	7:	o-	e	9	9	a9
I diktör	ƏTT	133	137	150	129	144	142	108	130	200	120	102
	Temp	1,1	0,7	1,8	1,2	0,7	0,7	1,1	1,2	0,5	1,4	1
II diktör	ƏTT	175	140	200	164	112	119	162	140	212	143	127
	Temp	1,6	0,5	0,7	0,9	0,6	1,7	0,7	0,6	1,1	1	0,8

Cədvəldən aydın olur ki, əgər saitin uzunluğunun orta nisbi qiyməti əvvəlki mövqedə, birinci diktorda **1,1 m/san**-dirsə, ikinci diktorda bu qiymət, **1,6 m/san**-ə bərabərdir. Lakin son mövqedə həmin hal birinci diktorda **1 m/san**-yə, ikinci diktorda isə **0,8 m/san**-yə bərabərdir. Məhz tempın cümlənin sonunda sürətlənməsi cümlədəki saitin uzunluğuna təsir edir. Sonuncu komponentin sürətli tələffüzü səslərin daha az uzunluğa malik olması ilə şərtlənir (bax: əlavədəki qrafik).

“*I know she did not like Sheila*” cümləsi iki sintaqmdan ibarət olub, birinci komponentin sonunda tempın yavaşması ilə müşayiət olunur. Bu, ilk növbədə birinci sintaqmın sonunda saitlərin uzunluğunun artması və hər iki komponentin – melodik (əsas tonun tezliyinin qalxması) və temporal mənalарının natamamlığı ilə xarakterizə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, birinci komponentin temporal xarakteristikası, ikinci komponentin əvvəlindəki temporal xarakteristikaya münasibətdə müəyyən dərəcədə variativliyə uğrayır. Belə ki, ikinci komponentin əvvəli birinci komponentin sonuna nisbətən daha sürətli templə tələffüz olunur (bu mövqedə saitlər daha az uzunluğa malik olur) (bax: əlavədəki qrafik).

Qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, məlumat mərkəzi təkcə melodik parametrlə deyil, eyni zamanda tempın tələffüzü ilə də üzə çıxır. İkisintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin mövqeyindən asılı olaraq, temporal strukturdakı variativlik araşdırılmış və aşağıdakı mürəkkəb sintaktik vahidlər təhlil olunmuşdur: “*I tell you there is no one in that room*”, “*But she is in love with him Makow, I tell you*”, “*They are moving your things now, I think*”, “*I think I’ve said all I had to say*”, “*Of course, there is much against it, I admit; I admit I have something to tell you*”, “*You think I am a puritan, I suppose*”, “*I suppose he feels it in a way*”.

Verilmiş mürəkkəb sintaktik vahidlərdə eyni məna vahidləri (sintaqlar), daha doğrusu, eyni fonetik strukturlu vahidlər, ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin daxilində müxtəlif mövqələrdə işlənmişdir. Bunun sayəsində, cümlənin bütövlükdə temporal strukturunda baş verən variativlik nəzərə alınmaqla, bu komponentlərin rolu izah edilir. “**I tell you**” komponenti müxtəlif mövqələrdə işlənməklə, onların temporal strukturu müqayisə edilmişdir. Müqayisənin nəticəsi göstərir ki, əvvəlki komponentdə “*I tell you there is no one in that room*” və sonuncu komponentdə “*But she is in love with him Makow, I tell you*” mürəkkəb sintaktik vahiddə “**I tell you**” sintaqlının əvvəldə işlənməsi, sonda yerləşməsinə nisbətən daha yüksək temp qiymətinə malik olur.

Əgər əvvəldə işlənmiş “**I tell you**” komponentin orta nisbi qiyməti **2,2 m/san**-dirsə, sondakı məqamda həmin komponentin orta nisbi qiyməti **0,9 m/san** bərabərdir (bax: əlavədəki qrafiklər).

Belə faktı biz digər cümlə nümunələrində də “*I admit I have something to tell you*”, “*I suppose he feels it in a way*” və s. müşahidə edə bilirik.

Lakin “*They are moving your things now, I think*”, “*I think I’ve said all I had to say*” tipli cümlələrin temporal strukturunda başqa mənzərənin şahidi oluruq. Belə ki, baş cümlə komponentinin son mövqedə “*They are moving your things now, I think*” (bax: əlavədəki qrafiklər) işlənən variantında temp, cümlənin əvvəlində işlənmiş variantına nisbətən, daha yüksək qiymətə malikdir. Bu fərq, hər şeydən əvvəl, “*I think*” məna vahidinin özündən sonra işlənmiş “*I’ve said all*” vahidi ilə birlikdə bir sintaqlı təşkil etməsi ilə əlaqədardır: “*I think I’ve said all / I had to say*”. “*I think*” komponentinin müstəqil komponent kimi özünü göstərə bilməməsi, bu hissənin temporal strukturuna təsir edir. Son məqamda isə bütövlükdə tabeli mürəkkəb cümlənin temporal strukturunun variativliyinə təsir edir. Temporal strukturun dəyişməsi, hər şeydən əvvəl, “*I think*” komponentinin əsas mənanı açıb göstərə bilməməsi ilə izah olunur. Məzmunun tam mənası, yalnız “*I think I’ve said all*” sintaktik strukturun birgə işlədilməsi ilə açılıb göstərilir və dinləyiciyə çatdırılır.

Bu halda temporal strukturdakı variativlik, mürəkkəb sintaktik vahidin qovuşuğunda, başqa sözlə desək, baş və budaq cümlə komponentlərinin arasında baş verir ki, bu da digər hallara nisbətən daha az diapazon genişliyinə malik olması ilə

şərtlənir (bax: əlavədəki qrafiklər). Temporal strukturdakı dəyişiklik, komponentlərin yerləşməsindən də asılıdır. Yəni, tabeli mürəkkəb cümlə daxilində komponentlərin yerləşməsi, bütövlükdə cümlənin temporal strukturuna təsir edir.

İkisintaqlı ATBC tipli *“He was not he said / thinking of strike action in this context”, “My father was / I suppose a crank”, “Her life he saw / was without meaning”, “The Mandsleys were / he thought a religious family”* mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ayrı-ayrı komponentlərin temporal strukturundakı variativlik, başqa bir xarakterə malikdir. Belə ki, həmin cümlələrdə sintaqmatik üzvlənmə ilə intonasiya bölgüsü üst-üstə düşür. Bu fərqin özü də qeyd olunmuş cümlələrin temporal strukturunun variativliyinə təsir edə bilər. Həmin cümlələrin təhlili sübut edir ki, baş cümlə komponenti, əsasən, sürətli tempolə tələffüz olunur. Bununla belə, həmin komponentdəki ayrı-ayrı seqmentlərin tələffüzünə çox az vaxt sərf olunur (bax: əlavədəki qrafiklər). Baş cümlə komponenti özündən əvvəl, ya da özündən sonra işlənən hissə ilə birgə tələffüz olunur.

Bundan asılı olaraq, “yeni” budaq cümlə komponentinin hansı hissəsində yerləşirsə, baş cümlə komponenti də öz akustik parametrlərinin tələffüzünə görə o hissəyə yaxınlaşır. Baş cümlə komponenti budaq cümlə komponentinin bir hissəsi ilə elə qaynayıb-qarışır ki, bütövlükdə cümlənin temporal strukturu mürəkkəbləşir.

Məsələn: 1) *Her life he saw was without meaning.*

2) *The Mandsleys were he thought, a religious family.*

Yuxarıdakı mürəkkəb sintaktik vahidlərin birincisində baş cümlə komponenti, ikisintaqlı ATBC tipli tabeli mürəkkəb cümlənin əvvəlində işlənən *“her life”* komponenti ilə birlikdə tələffüz olunursa, ikinci cümlə nümunəsində baş cümlə komponenti – *“he thought”* sonda işlənmiş *“a religious family”* hissəsi ilə birgə tələffüz olunur. Belə variativliyə biz həmin cümlənin melodik strukturunda da rast gələ bilərik.

İkisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunun təhlilindən aydın olmuşdur ki, cümlənin sonuna doğru temp yavaşlayır. Bu isə T.M.Nikolayevanın “bağlayıcısız (asindetik – D.Y.) cümlələrdə bağlayıcını itirmiş

komponentdə adətən tempin yavaşması müşahidə olunur” fikrini bir daha təsdiq edir (81, 233).

Üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunun təhlili göstərir ki, onlar öz mürəkkəbliyinə görə ikisintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunun variativliyindən fərqlənir.

Tempin tələffüzündən asılı olaraq cümlədəki saitlərin uzunluğu variativliyə uğrayır. Məsələn, “*He was just a bit stupid you know not very bright*” cümləsindəki [9] səsinin tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəlif mövqelərində işlənmə vəziyyəti müqayisə olunmaqla maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur.

Əldə edilmiş nəticələr sübut edir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin sonuna doğru tempin tələffüzü sürətlənir. Həmin sürətlənmə, əsasən, cümlədəki sintaqmatik tərkibin genişlənməsi, başqa sözlə desək, cümlənin mürəkkəbləşməsi hesabına baş verir. Bu dəyişiklik sondakı saitlərin uzunluğuna da təsir göstərə bilər (bax: cədvəl 11).

Cədvəl 11.

**“*He was just a bit stupid you know not very bright*” cümləsində [i]
səsinin müxtəlif mövqelərdə uzunluğu**

Saitlər	I ₁	I ₂	I ₃
I diktor	1,7	1,2	0,7
II diktor	1,8	1,7	0,5

Təhlildən aydın olur ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı sintaktik və semantik əlaqədən asılı olaraq, həmin komponentlər arasında pauza yaranır. Lakin pauza özünün uzunluq dərəcəsinə görə müxtəlif olur. Əgər tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında semantik və sintaktik əlaqə sıxdırsa, pauza qısa, yaxud əksinə, mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında semantik və sintaktik əlaqə zəifdirsə, pauza nisbətən uzun olur (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Həmin tipdən olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin qrafiklərindən aydın olur ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı pauzanın uzunluğu, yaxud,

qısalığı müəyyən dərəcədə həmin tipli cümlələrin bütövlükdə ümumi intonasiya strukturunun variativliyinə təsir göstərə bilir.

Üç və daha artıq sintaqmlı *“I mean sometimes the first one can be a bit tricky”*, *“I assure you women of that kind are most useful”* ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili göstərir ki, birinci tabeli mürəkkəb cümlənin birinci sintaqmın sonunda temp sürətlənir, lakin ikinci sintaqmın əvvəli birinci sintaqmın sonuna nisbətən daha zəif templə başlayır. Bu variativlik, hər iki diktorda 40 **m/san.** və 50 **m/san.** arasında baş verir. Tabeli mürəkkəb cümlənin hər ikisində ifadə olunan budaq cümlə komponentinin temporal xassəsi, baş və budaq cümlə komponentlərinin qovuşuğunda yaranan sintaqmların temporal xassəsindən fərqlidir. Belə ki, ikinci və üçüncü sintaqmlar arasındakı mənə əlaqəsi, birinci və ikinci sintaqmlar arasındakı mənə əlaqəsindən nisbətən güclüdür (bax: əlavədəki qrafiklər).

“I assure you women of that kind are most useful” üçsintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahid *“I mean sometimes the first one can be a bit tricky”* üçsintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddən fərqlənir. Belə ki, birinci cümlədə birinci sintaqmın sonu, ikinci sintaqmın əvvəlinə nisbətən və ikinci sintaqmın sonu üçüncü sintaqmın əvvəlinə nisbətən daha sürətli templə tələffüz olunur. Tempin belə variativliyi cümlənin həmin parçasındakı saitlərin uzunluğunda da öz ifadəsini tapır (bax: əlavədəki qrafik).

Lakin *“I tell you I realized it that afternoon just after the post came”* üçsintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahid yuxarıda qeyd etdiyimiz digər üçsintaqmlı mürəkkəb sintaktik vahidlərdən tamamilə fərqlənir. Bu cümlədə ikinci sintaqmın sonu *“I realized it that afternoon”* üçüncü sintaqmın əvvəlinə nisbətən, daha sürətli templə tələffüz olunur. Temporal strukturdakı belə dəyişiklik, hər şeydən əvvəl, üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin bir tərəfdən sintaktik amili ilə izah edilirsə, digər tərəfdən, semantik amil ilə əlaqədardır. Əgər ilk iki cümlədə budaq cümlə komponenti iki sintaqma bölünürsə, sonuncu cümlədə biz iki budaq cümlə komponenti ilə rastlaşırıq ki, onların da hər biri ayrıca sintaqm təşkil edir (bax: əlavədəki qrafik).

Əgər üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin baş cümlə komponenti nidadan sonra işlənərsə, belə mürəkkəb sintaktik vahidin temporal

strukturu tamamilə fərqlidir. Məsələn, “*Oh, I forgot your husband is an exception*” (bax: əlavədəki qrafik) üçsintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “*Oh*” nidası ayrıca sintaqlı təşkil edir və ikinci sintaqlın əvvəli ilə müqayisədə tempin variativliyi, I diktorda II diktora nisbətən daha çox olur. Əlbəttə, həmin saitin uzunluğuna digər amillər, məsələn, hecanın keyfiyyəti, vurğu, emosional çalarlıq və s. təsir edir.

Birinci və üçüncü sintaqlar arasında yerləşən baş cümlə komponenti özünün temporal xassəsinə görə birinci və sonuncu komponentlərin melodik strukturundan fərqlənir. Bu dəyişiklik, ikinci sintaqlı birinci və üçüncü sintaqlara nisbətən daha sürətli tempə müşahidə olunur. Q.P.Torsuyevin qeyd etdiyi kimi “cümlənin emosional xarakteristikası təkcə melodik cizgilərlə, yüksəklik və intensivliklə deyil, habelə tembr və sürətlə də ifadə olunur. Müxtəlif emosional vəziyyət bu komponentlərdə müxtəlif əlaqələr yaradır” (94, 220). Bununla yanaşı, eksperimental materialın təhlili sübut edir ki, həm ikisintaqlı, həm də üç və daha artıq sintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturundakı temporal variativlik fərqlidir. Bu fərq isə əsasən, aşağıdakı amillərdən asılıdır. Həmin amillərdən asılı olaraq, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin bir çox variantları əmələ gəlir.

I. Sintaqmatik tərkibdən asılı olaraq.

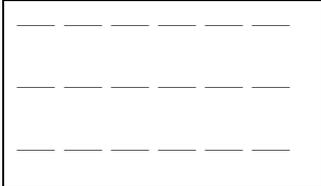
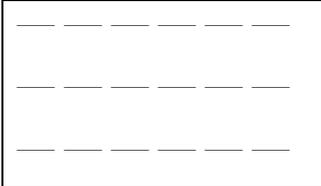
a) ikisintaqlı cümlələr

b) üç və daha artıq sintaqlı cümlələr

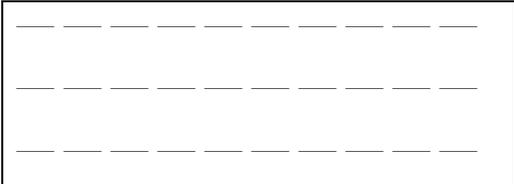
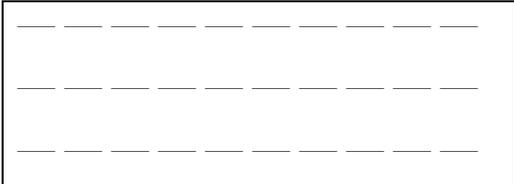
II. Mürəkkəb sintaktik vahidin daxilində komponentlərin yerləşmə vəziyyətinə

görə

1) ikisintaqlı cümlələr

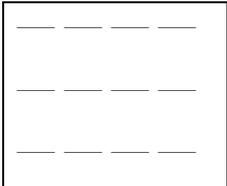
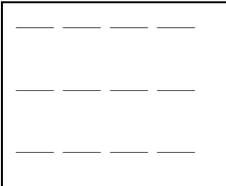
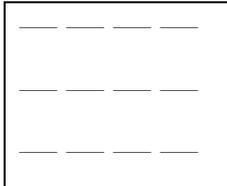
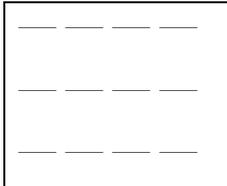
a) b) c)

2) üç və daha artıq sintaqlı cümlələr

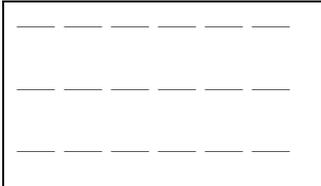
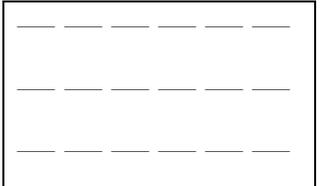
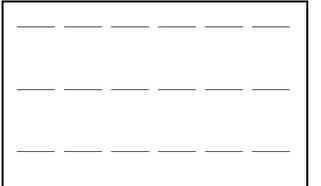
a) b)

III. Sintaqmatik nüvənin yerləşməsinə görə

1) ikisintaqlı cümlələr

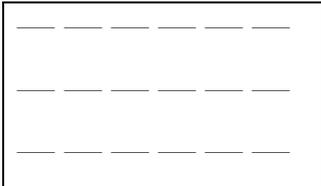
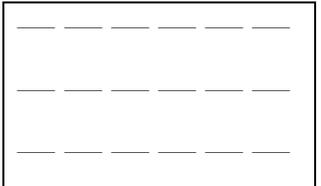
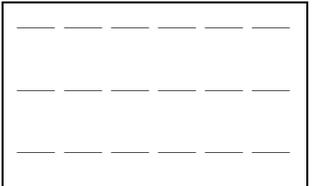
a) b) c) d)

2) üç və daha artıq sintaqlı cümlələr

a) b) c)

IV. Emosional çalarlıqdan asılı olaraq

1) ikisintaqlı cümlələr

a) b) c)

2) üç və daha artıq sintaqmlı cümlələr

a)

Lakin bir faktı unutmaq olmaz ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı variativlik, müəyyən çərçivədə baş verir və bu variativlik cümləni fərqləndirmək, başqa sözlə desək, invariantlıq fərfinə gətirib çıxartmaq qabiliyyətinə malik deyildir.

2.4. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyi.

Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunmuşdur ki, intonasiya melodik, temporal və dinamik komponentlərin mürəkkəb birləşməsidir (86; 88; 113; 125).

Bir sıra dilçilər, xüsusilə xarici dilçilər qeyd edirlər ki, intonasiyanın təsviri üçün tonun qalxması və düşməsi kifayətdir. Bu barədə H.Suitə və D.Counza istinad etmək kifayətdir (129, 32; 112, 275). Bəzi dilçilər isə intonasiyaya daha geniş yanaşırlar. Bu barədə F.Y.Veysəllinin aşağıdakı fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi. O yazır: “Cümlənin tonu, təkcə tonun yüksəlməsi, yaxud alçalması deyil, habelə verilmiş cümlədəki ayrı-ayrı elementlərin tələffüzünə sərf olunmuş gücün paylanmasıdır. Bununla yanaşı, hər hansı bir səs parçasının intensivliyinin yalnız güclənməsi, yaxud zəifləməsi deyil, habelə eyni dərəcədə bütün cümlə boyu intensivlik axınının keçməsi də vacibdir; belə ki, bir seqmentin güclənməsi, digər seqmentin ya zəifləməsi, ya da konstant qalması şəklində dərk edilir” (56, 76).

Biz tədqiqatımızın bu bölməsində ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyindən ətraflı söhbət açacağıq. Bununla yanaşı, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunun variativliyi üçün böyük rol oynayan aşağıdakı cəhətləri izah etmək lazımdır.

1. ATBC tipli iki, üç və daha artıq sintaqmlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya konturundakı intensivliyin ümumi hərəkəti özünü necə göstərir?

2. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturu tələffüz zamanı variativliyə uğrayırmı və bu komponentin variativliyi necə ifadə olunur?

3. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturundakı variativlik onun melodik və temporal variativliyi ilə uyğunlaşırımı?

4. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik komponentinin variativliyinə sintaqmatik tərkib, hecanın keyfiyyəti, kommunikativ mərkəzin mürəkkəb cümlənin daxilindəki yeri və komponentlərin yerləşmə vəziyyəti təsir edə bilərmi?

5. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturu qrammatik əlaqədən, komponentlər arasındakı fasilənin uzunluğundan, tabeli mürəkkəb cümlə daxilində baş və budaq cümlə komponentlərinin yerləşmə vəziyyətindən asılı olaraq necə variativliyə uğrayır?

Bütün eksperiment boyu ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəsi əvvəldə qeyd edildiyi kimi, orta-nisbi qiymətlərə əsasən hesablanmış və metodikaya uyğun olaraq yerinə yetirilmişdir.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intensivliyinin təhlili sübut edir ki, ikisintaqlı cümlələrin dinamik strukturu güclü şəkildə variativliyə uğrayır. Digər komponentlərdə olduğu kimi, dinamik strukturdakı dəyişikliklərə müxtəlif amillər təsir edir. Lakin burada bir cəhətə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir ki, ayrı-ayrı sait səslərin dinamik strukturuna təsir edə biləcək hecanın keyfiyyəti, həmin sait səslərin ətrafında işlənmiş samitlərin keyfiyyəti və s. məsələlər nəzərə alınmır. Sözsüz ki, onlar da cümlənin intensivliyinin ümumi səciyyəsi ilə sıx əlaqədədir.

Cədvəl 12.

Saitlərin xüsusi intensivliyi m/m

Cümlənin növləri Saitlər	I diktor		II diktor	
	Sindetik	Asindetik	Sindetik	Asindetik
9	6,3	5,6	4,9	4,2
i:	7,7	7,8	6,4	6,1
e	6,9	7,2	6,7	7,2
5	6,4	6	5,8	4,3
0	6,5	5,3	5,7	4,2
α:	9,1	8,1	6,5	7,8
6	6,9	6,2	6	5,8
6:	8,8	8	5,9	4,8
u	6,8	5,6	6,2	4,6

Cədvəl 12-nin ardı.

u:	8,4	6,3	5,4	4,5
8:	7,3	7	6,4	6,5
7	5,8	5,5	4,6	3,8
e9	10,8	9	9,5	8,2
6-	9	8,3	8,5	9,3
a9	8,3	9,6	9,4	8,9
a-	9,1	10	9,5	9,9
69	9,8	–	8,6	–
97	9,2	9,5	9,2	8,5
ε7	10,3	10,5	9,5	11,4
u7	9,7	8,8	12	10,5

İkisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturundakı variativliyi müəyyənləşdirməkdən ötrü eyni seqment tərkibli komponentləri müxtəlif mövqelərdə, başqa sözlə desək, həm cümlənin əvvəlində, həm də sonunda işlətməklə müqayisə aparmışıq.

“*I admit I have something to tell you*” ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunun təhlili sübut edir ki, həmin cümlənin “*I admit*” komponenti özünün güclənən dinamik strukturu ilə nəzərə çarpır. Cümlənin tələffüzü zamanı onun dinamik strukturundakı əsas dəyişiklik, cümlənin əvvəlində və sonuna yaxın yerdə baş verir.

Əgər birinci halda cümlənin birinci sintaqımında “*nüvə*” - “*admit*” bütövlükdə cümlənin ümumi dinamik strukturundakı intensivlikdən maksimum intensivlik əldə edədirsə (orta nisbi qiymət **1,6:1,8 mm**-dir), ikinci halda “*something*” sözü ikinci sintaqımın məna mərkəzi olmaqla, minimal intensivlik qiymətinə (**0,2:0,5 mm**) malik olur. İkisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturu birinci diktorda **0,2:1,6 mm** arasında dəyişirsə, ikinci diktorda bu, **0,5:1,8 mm** arasında dəyişir (bax: əlavədəki qrafik). Belə bir mənzərə digər ikisintaqlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin qrafiklərində də müşahidə olunur (bax: əlavədəki qrafiklər). Bu bir daha sübut edir ki, birinci sintaqımdakı məna mərkəzi “*admit*” bütün akustik parametrlərin yüksəklik xassəsilə nəzərə çarpır ki, buna da şübhəsiz əsas səbəb, həmin sözün mürəkkəb sintaktik vahidin daxilində yerləşmə vəziyyətinin onun intensivlik variativliyinə təsir etməsidir. Lakin ikinci

sintaqmdakı mənə mərkəzi “something” özünün dinamik strukturu ilə birinci sintaqmdakı semantik mərkəzin dinamik strukturu ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Əgər birinci cümlənin dinamik variativliyi maksimum mənə kəsb edirsə, ikinci cümlənin dinamik variativliyi minimum mənaya malik olur. Əlbəttə, ikinci sintaqmdakı dinamik strukturun nüvəsi onun mürəkkəb sintaktik vahidin daxilindəki yerləşmə vəziyyəti ilə əlaqədardır (bax: əlavədəki qrafiklər).

Bu hal bir daha təsdiqləyir ki, “tonun sonda alçalması nisbi intensivliyin minimal səviyyəyədək düşməsi ilə müşayiət olunur” (87, 100).

“Of course there is much against it, I admit” mürəkkəb sintaktik vahidində “I admit” sintaqmı “I admit I have something to tell you” mürəkkəb sintaktik vahidindən fərqlənəcəkdir. Çünki, həmin sintaqlar eyni seqment tərkibinə malik olmalarına baxmayaraq, onlar ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müxtəlif mövqelərində yerləşmişdir. Bu müxtəliflik, hər şeydən əvvəl, onların cümlənin ümumi dinamik strukturundakı mövqeyi ilə əlaqədardır. Əgər bu həmin komponent əvvəlki mövqedə maksimal mənə kəsb edirsə, sondakı mövqedə minimal mənaya malik olur. Bunun üçün həmin komponentin saitlərinin intensivlik qiymətini müqayisə etmək kifayətdir (bax: cədvəl 13).

Cədvəl 13.

“I admit I have something to tell you” cümləsində “I admit” komponentinin əvvəlki mövqedə saitlərinin intensivlik qiyməti

Saitlər	a9	7	9
I diktor	1,4	1,2	1,7
II diktor	1,4	1,8	1,9

Aşağıdakı cədvəl isə eyni seqmentli “I admit” komponentində saitlərin intensivlik qiymətini terminal sintaqmdakı mövqedə göstərir.

Cədvəl 14.

“Of course there is much against it, I admit” cümləsində “I admit” komponentinin terminal mövqedəki saitlərinin intensivlik qiyməti

Saitlər	a9	7	9
I diktor	0,7	0,8	0,7
II diktor	0,9	0,5	0,3

Yuxarıda qeyd olunmuş 13 və 14-cü cədvəllərin müqayisəli təhlili sübut edir ki, cümlənin mütləq sonu intensivliyin maksimal dərəcədə aşağıya düşməsi ilə müşayiət olunur. Təhlil bir daha onu təsdiqləyir ki, intensivlik adətən sintaqmın sonuna doğru aşağıya düşməyə meyllidir (bax: əlavədəki qrafiklər).

Aşağıdakı cədvəldə “*You see I happen to be his wife*” ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin saıtlərinin intensivlik qiyməti əvvəldən axıradək qeyd olunmuşdur (bax: cədvəl 15).

Cədvəl 15.

“*You see I happen to be his wife*” cümləsinin intensivliyi

Saıtlər	u	i	a9	5	7	9	9	a9
I diktör	0,3	0,7	0,6	0,4	0,6	1,2	0,3	0,2
II diktör	0,8	0,8	2	1	0,3	0,5	0,7	0,6

Yuxarıdakı cədvəldən aydın olur ki, ikinci sintaqmın nüvəsini təşkil edən “wife” sözü, digər zəif vurğulu və vurğusuz sözlərə nisbətən lap aşağı intensivlik qiymətinə malik olur. Eksperimental materialın təhlili sübut edir ki, bir sıra cümlə nümunələrində birinci sintaqmın dinamik strukturu minimum dərəcədə variativliyə uğrayır. Məsələn, “*Of course there is much against it, I admit*” ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturundakı variativlik birinci diktorda **1,7-1,3mm** arasında dəyişirsə, ikinci diktorda bu hal **1,5-0,2mm** arasında baş verir. Dinamik zirvə “*against*” sözünün üzərində cəmləşir. Bu fakt həmin sözün birinci hissəsinə aiddir. Lakin son komponent hər iki diktorda minimum intensivliyə malik olur. Birinci və ikinci komponentlərin dinamik quruluşunun müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, birinci sintaqmın sonu, ikinci sintaqmın əvvəlinə nisbətən daha zəif intensivliklə tələffüz olunur (bax: əlavədəki qrafiklər).

Həmin mürəkkəb sintaktik vahidin baş cümlə komponenti son pozisiyada, budaq cümlə komponenti isə ondan əvvəl yerləşir. “*Of course*” modal sözü, budaq cümlə komponenti ilə birgə tələffüz olunur və bütövlükdə cümlənin dinamik strukturundakı variativliyə təsir edir. Bu cümlənin sintaqmlar qovuşuğunda əsas tonun tezliyinin aşağıya doğru hərəkət istiqaməti müşahidə edilir. “*I think I’ve said all I had to say*” cümləsinin dinamik quruluşu, özünün xüsusiyyətinə görə digər ikisintaqlı ATBC

tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin semantik strukturundan fərqlənir. Bu hər şeydən əvvəl *“I think”* baş cümlə komponentinin *“I’ve said all”* budaq cümlə komponenti ilə birgə tələffüz olunması ilə izah edilməlidir. Bir cəhətə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir ki, bu komponentlərin arasında fiziki fasilə müşahidə olunmur. Baş və budaq cümlə komponentləri arasında fasilənin olmaması, bütövlükdə iki sintaktik vahidi özündə ehtiva edən (*“I think”* və *“I’ve said all”*) *“I think I’ve said all”* mürəkkəb sintaktik vahidin variativliyinə təsir edir. Sonuncu sintaqm, *“I had to say”* mənə əlaqəsi baxımından özündən əvvəl işlənən *“I’ve said all”* budaq cümlə komponenti ilə sıx əlaqədə olmasına baxmayaraq, tələffüz zamanı onlar bir-birindən fasilə ilə ayrılırlar və onunla birlikdə müstəqil sintaqm təşkil edir. Dinamik zirvə *“had”* sözünün üzərində cəmləşir. *“The Maudsleys were he thought, a religious family”* ikisintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin qrafikindən aydın olur ki, leksik tərkib həmin tip sintaktik vahidin dinamik quruluşundakı variativliyi daha da mürəkkəbləşdirir.

Cümlənin melodik və dinamik parametrlərinin müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, hərəkətin aşağıya doğru dəyişkənliyi, təkcə bu tip cümlələrin melodik strukturuna aid deyildir. Bu cəhət eyni zamanda, melodik xüsusiyyətlə yanaşı, dinamik parametrlə də şamil edilə bilər. Fikrimizi aşağıdakı cədvəl bir daha təsdiq edir (bax: cədvəl 16).

Cədvəl 16.

***“The Maudsleys were he thought, a religious family”* cümləsinin melodik və dinamik parametrlərinin müqayisəsi**

Saitlər	7	6:	e9	7:	9	6:	7	e	9	97	5	9	9
I diktör	Melodik												
	140	171	122	136	114	122	114	128	140	100	160	143	112
	Dinamik												
	1,2	1,6	1,3	1,4	1,2	1	0,9	1,3	0,8	0,3	0,6	0,5	0,3
II diktör	Melodik												
	143	171	125	120	171	111	122	150	120	131	116	187	140
	Dinamik												
	1,8	1,8	1,4	1	1,1	0,6	0,7	0,9	0,2	0,6	0,5	1,1	0,4

Yuxarıdakı cədvəldən aydın olur ki, bütövlükdə cümlənin melodik və dinamik strukturu əvvəldən axıradək düşən istiqamətdə müşayiət olunur. Buradan belə bir

nəticə çıxır ki, cümlənin intensivlik və tonu alçalan istiqamətdə variativliyə uğrayır ki, bu da ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər üçün relevant xassə hesab edilə bilər.

Üç və daha artıq sintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin eksperimental təhlili sübut edir ki, həmin tip mürəkkəb cümlələrin leksik tamlığına və sintaqmatik tərkibinə görə dinamik strukturda baş verən dəyişiklikləri müxtəlif olur. Əgər ikisintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik quruluşunda variativlik iki komponent arasında cərəyan edirsə, üç və daha artıq sintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik quruluşundakı variativlik bir neçə komponent arasında baş verir. *“I assure you women of that kind are most useful”* cümləsinin təhlili göstərir ki, bu tabeli mürəkkəb cümləyə daxil olan hər bir sintaqların özünəməxsus dinamik quruluşu vardır. Həmin vahidlərin dinamik quruluşları oxşar deyildir və demək olar ki, hər bir komponentin özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti nəzərə çarpır. Birinci komponent *“I assure you”* sintaqların dinamik quruluşu, *“women of that kind”* komponenti olan ikinci sintaqların dinamik strukturundan, ikinci sintaqların dinamik strukturu isə üçüncü sintaqların olan *“are most useful”* sintaqların dinamik quruluşundan fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, budaq cümlə komponenti olan *“women of that kind are most useful”* üzvlənmə nəticəsində ikinci və üçüncü sintaqlara, yəni, *“women of that kind”* və *“are most useful”* komponentlərinə ayrılmışdır.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturundakı əsas variativlik, ikinci və üçüncü sintaqlar hesabına əmələ gəlir. Əgər ikinci sintaqlar daha yüksək səviyyəli intensivlik qiyməti əldə etmişdirsə, üçüncü sintaqlar ikinci sintaqlardan fərqli olaraq, lap aşağı səviyyəli intensivlik qiymətinə malik olur. Birinci sintaqların dinamik quruluşu ikinci və üçüncü sintaqların intensivlik qiymətləri arasında daha çox variativliyə uğrayır. Belə mənşərə *“I mean sometimes the first one can be a bit tricky”* üç və daha artıq sintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturunda da müşahidə olunur.

Fərq yalnız burasındadır ki, ikinci diktorda terminal sintaqlar *“a bit tricky”* bütövlükdə cümlənin dinamik quruluşundakı intensivliyin səviyyəsindən daha yüksəklikdə yerləşir. Bu cəhət ikinci diktorun həmin ifadəyə subyektiv münasibəti ilə izah oluna bilər. Belə ki, ikinci diktor *“bit”* sözünü emosional çalarlı məntiqi vurğuyla

tələffüz edərək, maksimal dinamik zirvəni həmin sözün üzərinə salır (bax: əlavədəki qrafik).

Nida nitq hissəsinin iştirakı da cümlənin dinamik quruluşunda variativliyi şərtləndirən amillərdəndir (bax: əlavədəki qrafik).

“*Oh, I forgot your husband is an exception*” üçsintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “*oh*” nidası, birinci yerdə işlənmiş və bu sintaqmın dinamik quruluşu özünün sadə forması ilə, ikinci və üçüncü sintaqmlardakı mürəkkəb formadan fərqlənir. Həmin cümlənin dinamik strukturunda maksimum yüksəklik “*husband*” sözünün üzərinə düşür. Bu söz də üçüncü sintaqmın tərkibinə daxildir. Həmin sözün akustik parametrlərin köməyi ilə ayrılması, cümlənin məna yükü ilə sıx əlaqədardır. O, təkcə üçüncü sintaqmdakı nüvəni təşkil etmir, habelə bütövlükdə cümlənin məna mərkəzini yaradır.

Üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin leksik və sintaqmatik tərkiblərinin mürəkkəbləşməsi, bütövlükdə cümlənin ümumi dinamik quruluşunda variativliyə təsir edir. Dinamik strukturdakı variativliyə, eləcə də bütövlükdə cümlənin sintaktik tərkibi də təsir edə bilər. Təhlildən aydın olur ki, “*I tell you I realized it that afternoon just after the post came*” üçsintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin əvvəli çox yüksək intensivliklə tələffüz olunursa, cümlənin sonu lap aşağı intensivlik səviyyəsinə malik olur.

Bu bir daha sübut edir ki, sonuncu sintaqmın dinamik quruluşu əsasən alçalan istiqamətdə variativliyə uğrayır. Özünün dinamik strukturuna görə budaq cümlə komponentini təşkil edən “*I realized it that afternoon*” ikinci sintaqmı, əvvəldə işlənən “*I tell you*” baş cümlə komponentinin və sonda işlənən və ikinci dərəcəli budaq cümlə komponenti olan “*just after the post came*” komponentinin dinamik quruluşuna nisbətən daha çox nəzərə çarpdırılır (bax: əlavədəki qrafik).

Baş cümlə özək hissədə (interpozisiyada) yerləşən üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik quruluşu baş cümlə komponenti ön sahə (prepozitiv) və son sahə (postpozitiv) vəziyyətlərdə işlənən mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik quruluşundan fərqlənir. Əgər baş cümlə komponenti cümlənin əvvəlində, prepozitiv vəziyyətdə işlənərkən maksimal intensivlik zirvəsinə malik olursa, interpozitiv vəziyyətdə işlənmiş baş cümlə komponenti dinamik strukturdakı

bu zirvəni budaq cümlə komponentinin birincisinə “*he was just a bit stupid*” – hissəsinə güzəştə gedir. “*You know*” baş cümlə komponentinin dinamik quruluşu özünün dinamik xassəsinə görə özündən sonra işlənmiş “*not very bright*” sintaqmın dinamik strukturuna nisbətən ən yüksək səviyyəyə malik olur. Hər iki diktorda cümlənin dinamik strukturundakı variativlik eyni səviyyəli deyildir (bax: əlavədəki qrafik).

Fəsil 2-ə dair nəticə.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunu təhlil edərək aşağıdakı ümumiləşdirmələri qeyd etmək olar:

1) İki, üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturundakı variativlik, həmin cümlələrin daxilində komponentlərin yerləşmə vəziyyətindən asılıdır.

2) Diktorlar tərəfindən eyni komponentlərin eyni situasiyada tələffüzündən aydın olur ki, intonasiyanın melodik xarakteristikasında variativlik baş verir.

3) Həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativliyə fellərin semantikasi təsir edə bilər:

a) İki, üç və daha artıq sintaqmlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativlik fərqi, sintaktik və semantik amillərlə əlaqədardır.

b) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin az və yaxud çox məna müstəqilliyindən asılı olaraq, həmin vahidlərin melodik strukturu variativliyə uğrayır.

c) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fasilənin qısa, yaxud uzunluğu, müəyyən dərəcədə təhlil olunan mürəkkəb sintaktik vahidlərin ümumi intonasiya strukturunda variativliyi şərtləndirir.

4) Sintaqmatik tərkibdən asılı olaraq ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturu variativliyə məruz qalır.

5) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin daxilində komponentlərin yerləşmə vəziyyəti də həmin vahidlərin temporal variativliyinə təsir göstərir.

6) Cümlənin heca quruluşu, sintaqmlardakı sintaqmatik nüvə, komponentlər arasındakı məna əlaqəsi, həmçinin, komponentlərin mürəkkəbləşməsi, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturundakı variativliyə təsir edir.

7) Tempin tələffüzü və yüksək səviyyəli olması, təkcə sintaqmın cümlənin kommunikativ üzvlənmədəki rolunu deyil, habelə onun cümlədəki yerini də şərtləndirir. Bir qayda olaraq, cümlənin əvvəlindəki sintaqm, daha yüksək səviyyəyə malik olur, temp isə daha yavaş tələffüz olunması ilə özünü göstərir.

8) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal quruluşundakı variativlik, müəyyən diapazon çərçivəsində baş verir və qeyd etmək lazımdır ki, bu variativlik, cümləni diferensiasiyaya uğratmağa qabil deyildir.

9) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin leksik və sintaqmatik tərkibindən asılı olaraq, bütövlükdə cümlənin uyğun olaraq dinamik strukturu variativliyə uğrayır.

10) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə baş cümlə komponentinin yerləşmə vəziyyəti həmin komponentin dinamik quruluşundakı variativliyə təsir edir ki, bu dəyişikliyin özü də bütünlüklə cümlənin dinamik strukturunda variativliyə səbəb olur.

11) Təhlildən aydın olmuşdur ki, cümlənin mütləq sonu, onun intensivliyinin maksimal dərəcədə aşağıya düşməsi ilə müşayiət olunur.

12) Baş və budaq cümlə komponentləri arasında fasilənin olmaması, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin qovuşuğunda dinamik strukturu çox az dərəcədə variativliyə uğradır.

FƏSİL 3.

“THAT” BAĞLAYICILI STBC TIPLİ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN AKUSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İki, üç və daha artıq sintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdan ötrü tədqiqat işinin əvvəlki fəslində qeyd olunmuş metodlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bu fəsildə aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışacağıq:

1. *“That”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik, temporal və dinamik quruluşunun nə kimi variativlik xüsusiyyətləri mövcuddur?
2. *“That”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin tələffüzü zamanı akustik komponentlərin, yəni, melodik, temporal və dinamik strukturları arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddurmu?

3.1. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyi.

Bir sıra amillərdən asılı olaraq *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin ümumi intonasiya strukturu variativliyə uğraya bilər. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin ayrı-ayrı hissələrindəki variativlik müxtəlif ola bilər. Bu fəsildə iki, üç və daha artıq sintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyindən söhbət açılır. Qarşımızda aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək durur:

- 1) cümlənin sintaktik strukturundan asılı olaraq *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik xarakteristikası variativliyə uğrayarmı?
- 2) *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahid daxilində baş və budaq cümlə komponentlərinin yerləşməsi, iki, üç və daha artıq sintaqlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik quruluşundakı variativliyə necə təsir edir?
- 3) *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturundakı variativliyi hansı əsas amillər şərtləndirir?
- 4) *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativliyə ifadənin məna tərəfi təsir edirmi? və s.

İkisintaqmlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin eksperimental təhlili sübut edir ki, “*He knew that Carrie listened to him pleasantly*” və “*It was not for love of him that he knew*” mürəkkəb sintaktik vahidlərdə “*he knew*” sintaqmı müxtəlif mövqələrdə işlənmişdir. “*He knew that Carrie listened to him pleasantly*” cümləsində əsas tonun tezliyinin diapazonu birinci diktorda **230hs**-lə **125hs** arasında dəyişirsə, ikinci diktorda bu dəyişiklik, **225hs**-lə **110hs** arasında baş verir. Verilmiş cümlələrin qrafiklərindən aydın olur ki, ikisintaqmlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə diapazon birinci diktorda **105hs**-ə bərabədirsə, ikinci diktorda bu, **115hs**-də özünü göstərir (bax: əlavədəki qrafiklər). İkisintaqmlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin məna tərəfini nəzərə almayan əksər ingilis dilçiləri bu tipli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinə toxunaraq qeyd edirlər ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin başlanğıc hissəsindəki komponentdə tonun hərəkəti mütləq yüksələn xarakterlidir (H.Suit, D.Counz, M.Şubiqer, L.Armstronq, İ.Uord və başqaları).

Bu tədqiqat işinin nəticələrindən aydın olur ki, ənənəvi mülahizəyə düzəliş etmək lazımdır. “Yeni” iştirak edən sintaqm son vəziyyətdə işlənərsə, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponenti məna əlaqəsi cəhətdən natamam və qeyri-bitkin olmaqla, həqiqətən əsas tonun hərəkət xətti yüksələn istiqamətli olur.

a)

Əgər “yeni” tərkibli sintaqm mürəkkəb sintaktik vahidin birinci komponentində olarsa, onun ön sahədə işlənməsinə baxmayaraq, alçalan tonla, yaxud yüksələn-alçalan tonla hərəkət edir.

a)

b)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə baş və budaq cümlə komponentlərinin yerləşmə vəziyyəti həmin sintaktik vahidlərin melodik strukturunda variativliyə təsir edir. Həmin dəyişiklikləri biz, “*He knew that Carrie listened to him pleasantly*” və “*Carrie was doing better, that he knew*” mürəkkəb sintaktik vahidlərin qrafiklərində də müşahidə edə bilirik. Əgər birinci mürəkkəb sintaktik vahiddə “*he knew*” komponenti cümlənin ümumi melodik strukturunda daha maksimal melodik struktura malik olursa, ikinci cümlədə biz bunu müşahidə edə bilmirik. Belə ki, “*he knew*” komponenti ikinci cümlədə sonda yerləşir və bütövlükdə cümlənin melodik quruluşundan daha minimal melodik struktur xüsusiyyəti kəsb edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, əgər belə sintaktik vahidlərdə baş cümlə komponenti prepozitiv vəziyyətdə işlənərsə, bu zaman “*that*” bağlayıcısı melodik səciyyə baxımdan növbəti budaq cümlə komponenti ilə əlaqə yaradır. Əgər baş cümlə komponenti postpozitiv vəziyyətdə işlənərsə, “*that*” bağlayıcısı baş cümlə komponenti ilə birgə tələffüz olunaraq bir sintaqm təşkil edir. Bağlayıcının melodikası baş cümlə komponentinin ümumi melodikasına daxil olur. Elə bu səbəbdən də “*that*” bağlayıcısı mürəkkəb sintaktik vahidin hansı komponentinin tərkibində iştirak edərsə, həmin ikisintaqlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin ümumi melodikası variativliyə uğrayır (bax: əlavədəki qrafiklər).

“*That*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili göstərir ki, ikisintaqlı “*Carrie was doing better, that he knew*”, “*They’ll take anybody, that I knew*”, “*It was not for love of him, that he knew*” və s. cümlələrin melodik quruluşundakı ilk iki cümlənin baş cümlə komponentindəki əsas tonun tezliyi, budaq cümlə komponentləri ilə müqayisədə daha aşağı səviyyəlidir. Lakin sonuncu ikisintaqlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə biz tamamilə fərqli mənzərə ilə rastlaşırıq. Burada budaq cümlənin əsas tonunun tezliyi, baş cümlə komponentinin əsas tonunun tezliyindən daha yüksəkdir. Əsas tonun tezliyi birinci diktorda **230hs**-lə **260hs** arasında dəyişirsə, ikinci diktorda bu hal, **225hs**-lə **270hs** arasında dəyişir (bax: əlavədəki qrafik).

Belə dəyişiklik, hər şeydən əvvəl, hər iki diktorda cümlənin məna mərkəzini təşkil edən “*he*” sözünün üzərində cəmləşir. “*That*” bağlayıcısının əsas tonunun tezlik səviyyəsi birinci sintaqmın son hissəsinin əsas tonunun tezliyi ilə oxşardır. Beləliklə,

“that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturundakı əsas dəyişiklik, cümlənin sonuncu komponentinin melodik strukturunda daha parlaq müşahidə olunur. Bu dəyişiklik təxminən əsas tonun tezliyinin **110hs-lə 270hs** arasındakı diapazonda baş verir. İkisintaqlı “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin “*She can’t guess that she is hurting you*”, “*We wished that things were different*” və s. təhlili göstərir ki, melodik strukturdakı variativliyə təsir göstərən amillər sırasına “that” bağlayıcısı da daxildir. “That” bağlayıcısının cümlədə məna mərkəzi yarada bilməməsinə baxmayaraq, ümumilikdə mürəkkəb sintaktik vahidin melodik quruluşunda o, ən yüksək zirvəyə malik olur (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Hər iki diktorda ikinci sintaqlımda işlənən və əsas nitq hissəsi olan sözlərdə əsas tonunun tezliyi **125hs-lə 170hs** arasında variativliyə uğrayır, lakin bunu “that” bağlayıcısı haqqında demək olmaz. Belə ki, “that” bağlayıcısının əsas tonunun tezliyi daha çox dəyişir və nəinki ikinci sintaqlımda, habelə bütövlükdə cümlənin melodik strukturunda maksimal səviyyəyədək qalxır, başqa sözlə desək, **340hs-dək** yüksəlir (bax: əlavədəki qrafik).

Əvvəlki cümlə nümunələrindən fərqli olaraq, “*I don’t see that Domenichino is to blame*” cümləsində hər iki dikturun tələffüzündə melodik strukturun dəyişməsi oxşar deyildir, belə ki, “that” bağlayıcısında birinci diktorda digər nümunələrdə olduğu kimi, əsas tonun tezliyi ən yüksək səviyyəyə qalxır; lakin ikinci diktorda “that” bağlayıcısı əsas tonun tezlik səviyyəsi baxımından tamamilə fərqli şəkildə xarakterizə olunur. Yəni, birinci hecası “that” sözü olan ikinci sintaqlımın əvvəli, əsas tonun tezliyinin lap aşağı səviyyəsindən başlayır (bax: əlavədəki qrafik). İkinci sintaqlımın melodik strukturu digər mürəkkəb sintaktik vahidlərin ikinci sintaqlımlarının melodik strukturundan fərqlənir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu dəyişiklik, əsasən ikinci sintaqlımın başlanğıc mərhələsinin hesabına baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu komponent digər cümlə nümunələri ilə analogi xassəyə malik olur (bax: əlavədəki qrafiklər).

“*The man looked at him and saw that he was deathly pale*”, “*He saw clearly that this was her idea*” cümlələrinin qrafiklərindən aydın olur ki, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin leksik elementlərlə zənginləşməsi və məna cəhətdən mürəkkəbləşməsi nəticəsində, bu tip cümlələrin intonasiya cəhətdən üzvlənməsi də dəyişir. Bu dəyişiklik, ikisintaqlı “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik

vahidlərin melodik strukturunda daha da variativliyə səbəb olur. *“The man looked at him and saw that he was deathly pale”* cümləsinin qrafikindən aydın olur ki, *“the man looked at him and saw”* baş cümlə komponentini təşkil edir. Lakin tələffüz zamanı baş cümlə komponentindəki *“and saw”* hissəsi ayrılaraq intonasiya cəhətdən ikinci komponentə yaxınlaşır və onun melodik quruluşu ikinci komponentin melodik quruluşu ilə qaynayıb-qarışır. Mənanın mürəkkəbləşməsi, habelə, semantik və intonasiya cəhətdən üzvlənmə arasındakı fərq, cümlənin melodik strukturunu dəyişdirir.

Bu baxımdan yanaşdıqda Q.P.Torsuyevin “leksik, qrammatik və intonasiya vasitələrinin bir-biri ilə əlaqəsi çox mürəkkəb ola bilər. Bəzi hallarda onlar eyni istiqamətli olursa, digər hallarda əksinə də çıxış edə bilirlər” fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir (88, 226).

Birinci komponentin sonunda əsas tonun tezliyi yüksəlir və bu bir daha sübut edir ki, cümlənin mənası tamamlanmayıbsa, onun növbəti izahata ehtiyacı vardır (bax əlavədəki qrafiklər).

Qeyd etdiyimiz kimi, cümlənin məna və leksik cəhətdən tamlığından və genişlənməsindən asılı olaraq, onun sintaqmatik tərkibi dəyişir. *“She could see that the Hansons seldom or never had any company”* cümləsinin qrafikindən aydın olur ki, hər iki diktorun ifasında qeyd etdiyimiz *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahid üçsintaqm şəklində tələffüz olunmuşdur (bax: əlavədəki qrafik). Baş cümlə komponenti *“She could see”* özlüyündə ayrıca sintaqm təşkil edir, budaq cümlə komponenti isə *“the Hansons seldom or never had”* və *“any company”* şəklində iki sintaqm şəklində təqdim olunur. Bu cür üzvlənmə bizə belə gəlir ki, tələffüz zamanı akustik amillərlə şərtlənir və bu amillər üçsintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturunda variativliyi şərtləndirir. Birinci sintaqmı təşkil edən *“She could see”* üçsintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturunda əsas tonun tezliyi baxımından digər sintaqmlara nisbətən daha yüksək səviyyəyə malik olur. Qrafikdən aydın olur ki, özünün melodik strukturuna görə ikinci sintaqm birinci sintaqmın əsas tonunun tezliyinə güzəştə gedirsə, üçüncü sintaqmın əvvəlində əsas tonunun tezliyi daha yüksək səviyyədə özünü göstərir. Üçüncü sintaqmın melodik strukturu güclü variativliyə uğrayır və əsas tonun tezliyi aşağıya enmə hərəkətinə

malik olur. İkinci sintaqmanın melodik strukturu birinci və üçüncü sintaqmların melodik strukturu arasında güclü variativliyə uğrayır.

Verilmiş sintaqmlarda sintaqmatik mərkəzlər melodik strukturda ən yüksək melodik zirvəyə malik olur. Birinci sintaqmda bu zirvə “*could*” sözünün, ikinci sintaqmda “*seldom*” sözünün və nəhayət, üçüncü sintaqmda “*any*” sözünün üzərində cəmləşir. Yerdə qalan vurğulu və vurğusuz sözlər həmin sözlərin əsas tonlarının tezliyi arasındakı melodik münasibətdə dəyişir. “*That*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturu əvvəldən axıradək enmə-qalxma şəklində dəyişir.

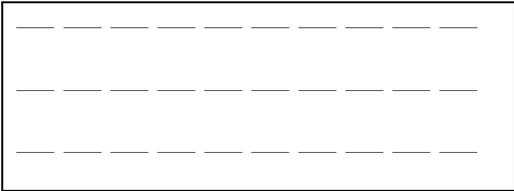
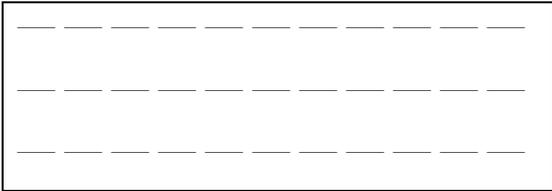
“*At last he admitted to himself that the game was up*”, “*And now I felt that it was enough*” və “*To old Jolyon it seemed that his son had grown*” – “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin qrafiklərinin təhlili göstərir ki, qeyd olunmuş cümlələrin hər birində baş cümlə komponenti iki sintaqmla təqdim olunur. Belə üzlənmə, ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin əvvəlində işlədilməsi nəticəsində baş verir. İkinci dərəcəli cümlə üzvləri “*at last*”, “*and now*” və “*to old Jolyon*” həmin cümlələrin əvvəlində işlədilsə də, bütövlükdə onlar mürəkkəb sintaktik vahidlərin söz sırasının dəyişməsinə deyil, bu mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativliyə güclü təsir edir (bax: əlavədəki qrafiklər). “*That*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentlərinin ikinci hissəsinin tələffüzü sayəsində yaranmış ikinci sintaqmlar, birinci və üçüncü sintaqmlara nisbətən daha yüksək əsas tonun tezliyinə malik olur.

Təhlilin nəticəsi bizə əsas verir ki, Q.Poutsmanın irəli sürdüyü intonasiya səciyyə-sində formal-qrammatik xüsusiyyətlər: “bağlayıcı, komponentlərin yerləşmə vəziyyəti, mürəkkəb sintaktik vahidlərin mürəkkəbləşməsi, habelə hansı fellərdən sonra komponentlərin işlədilməsi az rol oynamır” fikrini bir daha təsdiqləyək (126, 50).

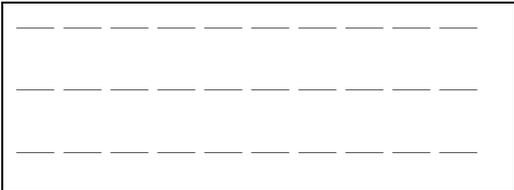
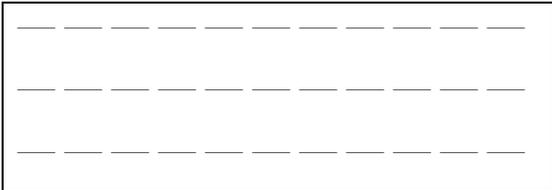
İki, üç və daha artıq sintaqmlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyinin təhlilindən aydın olur ki, həmin sintaktik vahidlər müxtəlif ton hərəkəti formalarına malik olur. Bu tonlar “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müxtəlif intonasiya variantlarını ortaya çıxarır.

I. Komponentlərin yerləşmə vəziyyətindən asılı olaraq:

a) ikisintaqmlı

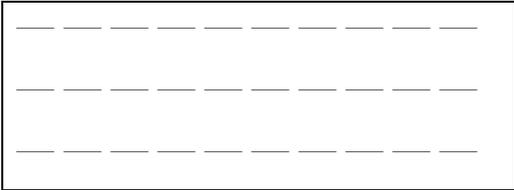
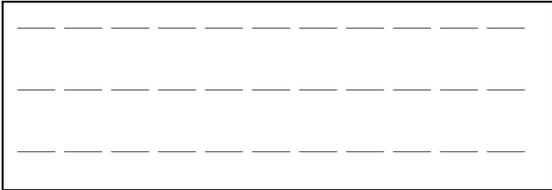
1) 2)

b) üç və daha artıq sintaqmlı

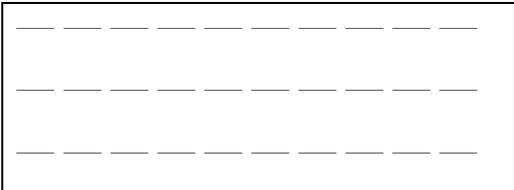
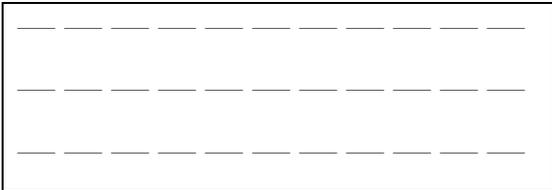
1) 2)

II. Formal-qrammatik xüsusiyyətlərdən asılı olaraq:

a) ikisintaqmlı

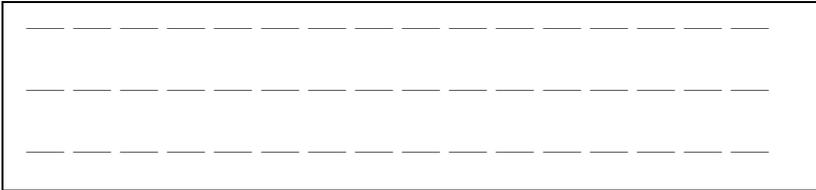
1) 2)

b) üç və daha artıq sintaqmlı

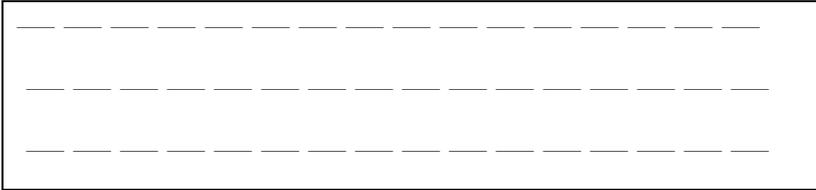
1) 2)

III. Sintaqmatik tərkibdən asılı olaraq:

a) ikisintaqmlı

b) üç və daha artıq sintaqmlı

3.2. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyi.

“That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı variativliyi öyrənmək üçün əvvəlki fəsildə qeyd olunmuş metodikadan istifadə olunmuşdur.

Material üçün 50 mürəkkəb sintaktik vahid seçilmişdir. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı variativliyi müəyyənləşdirmək məqsədilə həmin mürəkkəb sintaktik vahidlər həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı komponentlər şəklində nəzərdən keçirilmişdir. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı variativlik onların ayrı-ayrı komponentlərinin temporal strukturundakı variativliklə sıx əlaqədədir. Belə bir təhlilin aparılması aşağıdakı suallara cavab tapmağı tələb edir.

1. Cümlənin sintaktik strukturundan asılı olaraq “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal xarakteristikası variativliyə uğrayırmı?

2. Söyləmin məna tərəfi “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal xüsusiyyətinə təsir edirmi?

3. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturuna daha hansı amillər təsir edir?

Qeyd etmək lazımdır ki, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı variativliyi müəyyənləşdirmək məqsədi ilə saitlərin orta-nisbi uzunluq qiymətləri tapılmışdır. Həmin orta-nisbi uzunluq qiymətləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (bax: cədvəl 17).

Cədvəl 17.

Saitlərin orta-nisbi uzunluğu (m/san.)

Diktorlar	I diktor				II diktor			
	Asindetik		Sindetik		Asindetik		Sindetik	
Cümlənin növləri	Proqre- diyent	Termi- nal	Proqre- diyent	Termi- nal	Proqre- diyent	Termi- nal	Proqre- diyent	Termi- nal
9	136	149	80	53	167	137	101	92
i:	187	165	94	65	181	150	152	130
e	147	137	96	68	92	51	143	127
5	147	138	92	68	86	81	91	69
0	123	122	101	63	79	78	84	83
α:	182	156	98	65	86	63	123	92

Cədvəl 17-nin ardı.

6	118	108	76	67	71	45	72	66
6:	170	161	134	98	106	101	123	108
u	76	65	79	75	62	55	95	80
u:	99	72	103	98	96	85	91	81
8:	101	70	160	91	80	60	120	119
7	69	68	68	62	69	72	97	73
e9	195	103	198	151	199	129	101	82
6-	228	197	195	186	199	191	119	115
a9	196	106	214	169	197	115	165	122
a-	217	190	228	168	165	90	166	134
69	–	–	–	200	–	–	–	120
97	–	225	203	180	–	120	227	140
ε7	–	170	–	107	–	190	–	200
u7	240	–	–	180	130	110	–	330

Hər bir səs üçün bütün eksperiment materialı üzrə həm maksimum, həm də minimum uzunluq qiymətləri tapılmışdır (bax: cədvəl 18).

“*That*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin uzunluğu müqayisə edilmiş və bu müqayisə bizə həmin tip mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı variativlik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan vermişdir. Eksperiment materialından aydın olur ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin bu tipində temporal struktur müxtəlif amillərdən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir. Onların variativliyində ümumi bir qanunauyğunluq müşahidə olunur. Bu qanunauyğunluq onunla izah edilir ki, ikisintaqlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə temp sürətlənir və bununla əlaqədar olaraq zaman müddəti azalır. Bu hal hər hansı bir parçanın tələffüzü zamanı daha çox nəzərə çarpır ki, onun da sayəsində cümlənin sonuna yaxın müəyyən kəsiklərdə səsin uzunluğu nisbətən azalır.

Yuxarıdakı cümlələrdə ayrı-ayrı sintaqmlar özünəməxsus xüsusi temporal xassəyə malik olur ki, həmin sintaqmların temporal strukturu “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahid çərçivəsində birləşir və bütövlükdə cümlənin ümumi temporal strukturunu təşkil edir. Həmin tiptən olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin başlanğıc hissəsinin temporal strukturu ilə son hissəsinin temporal strukturunun müqayisəsi göstərir ki, temp cümlənin sonuna doğru daha çox variativliyə uğrayır. Səsin uzunluğu uyğun seqmentin orta nisbi qiymətinin uzunluğuna nisbətən azalır (bax: əlavədəki qrafiklər). Təhlil zamanı bir cəhətə diqqət yetirilmişdir ki, cümlənin sonuna doğru temp yavaş-yavaş, tələffüz olunan seqmentlərin uzunluq qiyməti nisbətən artır. Bu halda saitlərin mütləq qiymətləri cümlənin sonuna yaxın yerdə özünü bariz şəkildə göstərməklə, sait səslərin orta-nisbi uzunluq qiymətindən daha yüksəkliyə qalxır. Biz bunu “*He saw clearly that this was her idea*”, “*He began to feel that he should like to talk with her*” və s. cümlələrin qrafiklərindən müşahidə edə bilərik (bax: əlavədəki qrafiklər).

İkisintaqlı “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müxtəlif mövqelərində, daha doğrusu, həm cümlənin əvvəlində, həm də sonunda işlənmiş oxşar sintaqmların temporal təhlili göstərir ki, cümlənin əvvəlində sintaqm daha yavaş templə tələffüz olunur.

“*I knew for a long time that Sarie loved Sam du Plessis*”, “*They’ll take anybody that I knew*” mürəkkəb sintaktik vahidlərdə eyni seqment tərkibli “*I knew*” sintaqmı birinci cümlədə əvvəldə, ikinci cümlədə isə son mövqedə işlənmişdir. Temp münasibətində ön sahədə işlənən “*I knew*” sintaqmı, sonda işlənən “*I knew*” sintaqmına nisbətən daha zəif templə tələffüz olunur.

Bu səbəbdən də həmin sintaqmın əvvəlki mövqedəki saitinin orta nisbi uzunluğu son mövqedə yerləşən sintaqmın saitinin orta nisbi uzunluğundan daha çoxdur.

Təhlildən aydın olur ki, cümlənin melodik strukturundakı variativlik, digər akustik komponentlərin, yəni, dinamik və temporal strukturundakı variativliklə adətən birgə şərtlənir. Məsələn, “*He saw clearly that this was her idea*” mürəkkəb sintaktik vahidin birinci sintaqmında “*He saw clearly*” sona doğru saitlərin orta nisbi uzunluq qiyməti melodik komponentlə birgə artır (bax: əlavədəki qrafiklər). Bu bir daha ingilis dilçilərinin belə bir fikrini təsdiqləyir ki, “ingilis dilində vurğunun müxtəlif

elementləri intensivlik, uzunluq və yüksəklik çox zaman birgə fəaliyyət göstərir” (124, 607).

İkisintaqlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin leksik tərkibcə mürəkkəbləşməsi ayrı-ayrı komponentlərdəki temporal struktura daha çox təsir edir, bu isə bütövlükdə cümlənin variativliyə uğramasına səbəb olur. “*He saw clearly that this was her idea*”, “*The man looked at him and saw that he was deathly pale*” mürəkkəb sintaktik vahidlərin qrafiklərinin müqayisəsindən aydın olur ki, ikinci cümlə öz leksik tərkibinə görə birinci cümlənin leksik tərkibindən daha mürəkkəbdir.

Bu baxımdan da həmin cümlədəki sintaqlı bölgüsü qrammatik bölgü baş verən yerdə, yəni, baş və budaq cümlə komponentləri arasında deyil, başqa yerdə özünü göstərir. Daha doğrusu, intonasiya bölgüsü “*saw*” felindən sonra deyil, “*him*” sözündən sonra baş verir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, “*saw*” sözü məna baxımdan budaq cümlə komponenti ilə deyil, baş cümlə komponenti ilə daha sıx əlaqədədir. Belə müxtəliflik, yəni, cümlənin üzvlənməsindəki müxtəliflik, sözsüz ki, cümlənin temporal strukturdakı variativliyə təsir edir. Buradan isə bir daha aydın olur ki, cümlənin bütövlükdə temporal strukturu ayrı-ayrı leksik elementlərin birgə götürülmüş temporal cizgilərindən əmələ gəlir. Leksik vahidlərin dəyişməsi və miqdarının artması cümlənin daxilində temporal xassəni variativliyə uğradır. Əgər “*He saw clearly*” sintaqlığında “*saw*” sözü birinci sintaqlı ikinci yerdə işlənərək I diktorda **1,4m/san.** orta nisbi uzunluq qiyməti kəsb edərsə, II diktorda bu göstərici, **1,3m/san.-**yə bərabər olur. Həmin “*saw*” sözünə ikinci cümlənin ikinci sintaqlının əvvəlində “*and saw that he was deathly pale*” rast gəlirik. Orta nisbi uzunluq qiyməti I diktorda **2m/san.-**dərsə, II diktorda bu göstərici, **1,8m/san.-**yə bərabər olur.

Göründüyü kimi, “*saw*” sözü hansı komponentdə və hansı mövqedə işlənməsindən asılı olaraq, onun temporal strukturu daha çox variativliyə uğrayır (bax: əlavədəki qrafiklər).

İkisintaqlı “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı məna əlaqəsindən asılı olaraq, sintaqlı qovuşuğundakı tempə sıx əlaqədə olan saitlərin uzunluq intervalı müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Əgər komponentlər arasında əlaqə güclüdirsə, sintaqlı qovuşuğunda tempin variativliyi daha çox azalacaqdır (bax: əlavədəki qrafiklər). Əksinə, əgər

komponentlər arasında əlaqə zəifdirsə, sintaqm qovuşuğunda tempin variativliyi nisbətən çox olacaqdır (bax: əlavədəki qrafiklər).

Sonuncu sintaqmlarda tempin variativliyinə saitin vurğulu olması və hecanın keyfiyyəti daha çox təsir göstərə bilər. *“He saw clearly that this was her idea”* ikisintaqlı *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin sonuncu *“idea”* sözündəki [97] saiti açıq hecada olduğundan və eyni zamanda vurğu altına düşdüyündən, həmin söz sintaqmda maksimal uzunluğa malik olur. Bu hal S.İ.Parmenterin və A.V.Blankın *“intensivlik və uzunluğun artması ilə ayrılan heca, səsin qalxması sayəsində əlavə güc əldə edir”* fikrini bir daha təsdiq edir (124, 603).

Eksperimental təhlil göstərir ki, cümlənin bu və ya digər hissəsində uzunluğun artması, yaxud azalması, bəzən onun melodik quruluşu ilə uyğunlaşmır: belə ki, temporal komponent özünü müstəqil aparır (bax: əlavədəki qrafiklər).

Bu məqsədlə biz ikisintaqlı *“that”* bağlayıcılı STBC tipli *“She only felt that she must be careful”* mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və temporal strukturlarını müqayisə etmişik (bax: cədvəl 19).

Cədvəl 19.

***“She only felt that she must be careful”* mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və temporal komponentlərinin müqayisəsi**

Diktorlar	Saitlər	9	o-	9	e	5	9	0	9	ε7	u
	Parametrlər										
I diktor	Əsas tonun tezliyi	350	171	128	145	200	133	128	142	120	108
I diktor	Temp	0,5	0,8	0,9	1,3	0,5	0,6	0,9	0,9	0,4	0,2
II diktor	Əsas tonun tezliyi	236	207	228	127	157	133	167	133	120	67
II diktor	Temp	1,8	1,4	0,9	1,1	0,8	0,8	0,3	0,4	0,4	0,3

Cədvəldən göründüyü kimi, həmin cümlənin sairlərinin uzunluğu sona doğru azalır. Belə bir mənzərəni *“I’ll tell you that I’ll do”* cümləsinin mütləq və nisbi qiymətlərinin variativliyi göstərilmiş cədvəl 20-də də görmək mümkündür (bax: cədvəl 20).

“I’ll tell you that I’ll do” mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və temporal komponentlərinin müqayisəsi

Saitlər Diktorlar	a ⁹	e	u:	5	a ⁹	u:
I diktor	107	81	69	70	107	102
	0,7	1,3	0,7	1,1	0,8	0,6
II diktor	102	95	77	79	102	97
	1,1	0,7	1,8	0,6	0,6	0,5

Yuxarıdakı rəqəmlər saitlərin ƏTT qiymətlərini, aşağıdakı rəqəmlər isə orta-nisbi uzunluq qiymətlərini göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, müasir ingilis dilində formalaşmış “tempin yavaşması *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər üçün xasdır” fikri ilə razılaşmaq olmaz. Eksperiment materialının təhlili göstərir ki, saitlərin uzanması *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin sonuna doğru azalır, bu da şübhəsiz, tempin sürətlənməsi hesabına baş verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin akustik parametrlərinin variativliyinə müxtəlif amillər təsir edir. Əsas amillərdən biri də komponentlərin mürəkkəb sintaktik vahid daxilində yerləşmə vəziyyəti və onların sintaqmatik tərkibidir.

“She could see that the Hansons seldom or never had any company” mürəkkəb sintaktik vahidi həm melodik, həm də temporal cəhətdən üçsintaqmlı cümlə kimi tələffüz olunmuşdur. Birinci sintaqm *“She could see”* açıq heca olan [si:] ilə qurtarır və həmin söz birinci sintaqmın sonuncu sözü kimi işlənmişdir. Bu sintaqmın temporal quruluşu melodik quruluşundan fərqlənir. Belə ki, əgər melodik strukturda sintaqmın ikinci hecası maksimum zirvə əldə edərsə, temporal strukturda həmin sintaqmın sonuncu hecası maksimum yüksəkliyə malik olur. *“That”* bağlayıcısı mürəkkəb sintaktik vahidin ikinci sintaqmın əvvəlində işləndiyindən, həmin sintaqmın sonuna nisbətən daha sürətli templə tələffüz olunur. Bu isə o deməkdir ki, həmin sintaqmın sonu zəif templə tələffüz olunur. Burada cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Əgər tema sintaqmın əvvəlində işlənərsə, temp daha sürətli

tələffüzə malik olur. Əksinə, rema dinləyici üçün yenidir, ona görə də söylənilən fikri başa düşmək üçün dinləyicidən daha çox diqqət tələb olunur. Verilmiş sintaqmda rema temadan sonra işlənir, bu səbəbdən də o, daha aşağı templə tələffüz olunur.

Üçüncü sintaqm ikinci sintaqmın sonuna nisbətən daha sürətli templə başlayır və tədricən azalır. Sözün sonuna doğru tempin sürətlənməsi müşahidə olunur (bax: əlavədəki qrafiklər).

“At last he admitted to himself that the game was up”, “And now I felt that it was enough” mürəkkəb sintaktik vahidlərdə temporal strukturdakı variativliyə əsas səbəb, baş cümlə komponentlərindəki söz sırasının yerinin dəyişməsi və məna cəhətdən onların mürəkkəbləşməsidir. Göstərilən üçsintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ikinci dərəcəli cümlə üzvləri *“at last”* və *“and now”* söz birləşmələri cümlənin əvvəlində birinci yerdə işləndiyindən, onlar temporal strukturdakı dəyişikliyə səbəb olur. Həmin cümlə üzvlərinin müstəqil sintaqm kimi baş cümlə komponentinin daxilində daha qabarıq nəzərə çarpdırılması, hər şeydən əvvəl, onların *“yeni”* kimi ifadə olunmalarındadır. Buna görə də həmin parçalar hər iki diktorun ifasında yavaş templə tələffüz olunur (bax: əlavədəki qrafiklər).

Sonuncu sintaqm çox sürətli templə tələffüz olunmuş və bu sintaqmın axırncı saiti [0] lap aşağı orta nisbi qiymətə malik olmuşdur. Digər saitlərin uzunluğu isə saitlərin vurğulu olmasından və onların keyfiyyətindən asılı olaraq, terminal sintaqmın birinci və sonuncu saitinin orta nisbi uzunluq qiyməti arasında variativliyə uğramışdır (bax: əlavədəki qrafiklər).

Həmin xüsusiyyəti *“To old Jolyon it seemed that his son had grown”* üçsintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin qrafikində də müşahidə etmək olur.

Fərq burasındadır ki, sözü gedən ilk iki üçsintaqmlı mürəkkəb sintaktik vahiddə birinci yerdə *“at last”* və *“and now”* zaman zərflikləri işlədilmişdirsə, sonuncu cümlədə *“to old Jolyon”* sözönlüklü vasitəli tamamlıq cümlənin önündə bərqərar olmuşdur. Burada sonuncuya nisbətən, əvvəldə və ortada işlədilən sintaqmlarda daha zəif temp müşahidə olunur.

“That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunda əsas variativlik, sonuncu sintaqmın axırında temporal xarakterin qəfl dəyişməsi ilə

şərtlənir. Müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyini şərtləndirən amillərə diqqət yetirək:

I. Sintaqmatik tərkibə görə:

a) ikisintaqmlı cümlələr

b) üç və daha artıq sintaqmlı cümlələr

II. Mürəkkəb sintaktik vahidin daxilində komponentlərin yerləşmə vəziyyətinə görə:

a) ikisintaqmlı cümlələr

1) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----	2) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----	3) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----

b) üç və daha artıq sintaqmlı cümlələr

1) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----	2) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----

III. Sintaqmatik nüvənin yerləşmə vəziyyətinə görə:

a) ikisintaqmlı cümlələr

1) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----	2) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----	3) <table border="1"><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr><tr><td>-----</td></tr></table>	-----	-----	-----

b) üç və daha artıq sintaqmli cümlələr

1)

 2)

 3)

IV. Emosional çalarlığa görə:

a) ikisintaqmli cümlələr

b) üç və daha artıq sintaqmli cümlələr

1)

 2)

3.3. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyi.

Digər akustik komponentlər kimi, dinamik komponent də “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin aşkarlanmasında xüsusi rol oynayır. S.İ.Parmenter və A.V.Blank qeyd edirlər ki, “müasir ingilis dilində intensivlik tələffüzün əsas vasitələrindən biridir” (124, 607).

Bu mülahizəyə istinad edərək, biz bu bölmədə “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturuna təsir edən amilləri müəyyənləşdirəcək, onların variativliyini şərtləndirən amilləri aşkara çıxartmağa səy göstərəcəyik. Bunun üçün aşağıdakı suallara cavab tapmaq lazımdır.

1. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunu neçə variativliyə uğrayır?
2. Cümlənin dinamik və melodik strukturunu arasında nə kimi əlaqə mövcuddur?
3. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturuna hansı amillər təsir edə bilər?

Təhlildən aydın olur ki, dinamik strukturda variativlik, cümlənin melodik strukturundakı variativliklə sıx əlaqədədir. Həm melodik, həm də dinamik struktur cümlənin əvvəlindən axırınadək aşağıya enmə şəklində variativliyə uğrayır. O söz,

yaxud, o komponent ki, cümlənin əvvəlində işlənir, o, artan intensivlik xassəsinə malik olur. Əksinə, o söz, yaxud o komponent ki, cümlənin sonunda bərqərar olur, o, zəif intensivlik xassəsinə malik olur. Bu mənzərə, demək olar ki, əksər mürəkkəb sintaktik vahidlərdə müşahidə olunur (bax: əlavədəki qrafiklər). Əgər ikisintamqlı “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin əvvəlində baş cümlə komponenti yüksək intensivlik səviyyəsinə malik olursa, sonda, bütövlükdə cümlənin dinamik strukturunda intensivlik səviyyəsi çox aşağı olur (bax: cədvəllər 21 və 22).

Cədvəl 21.

“He knew” sintaqmının cümlənin əvvəlində dinamik səciyyəsi

Saitlər	i	u:
I diktör	1,3	1,5
II diktör	1,6	1,1

Cədvəl 22.

“He knew” sintaqmının cümlənin sonunda dinamik səciyyəsi

Saitlər	i	u:
I diktör	1	0,5
II diktör	1,4	0,5

İkisintamqlı “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin ayrı-ayrı komponentlərinin variativliyi, bütövlükdə cümlənin dinamik strukturundakı variativliyə təsir edir. Əgər baş cümlə komponenti son mövqedə işlənərsə, “that” bağlayıcısı baş cümlə komponenti ilə birgə vahid dinamik struktur əmələ gətirir. Başqa sözlə desək, “that” bağlayıcısı baş cümlə komponentinin daxilində tələffüz olunur və onun əvvəlində işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə hallarda “that” bağlayıcısı özünün dinamik strukturuna görə sintaqmdakı digər əsas nitq hissələrinin dinamik strukturundan daha yüksək məna səviyyəsinə malik olur (bax: əlavədəki qrafiklər).

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin dinamik strukturunda baş verən variativlik, mövqeyə

görə də şərtlənir. “*That*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə saıtlərin intensivliyi əvvəldən axıradək zəifləyir. Buna misal olaraq, “*that*” bağlayıcı STBC tipli “*I knew for a long time that Sarie loved Sam du Plessis*” mürəkkəb sintaktik vahidin intensivlik qiymətlərini aşağıdakı cədvəldə müşahidə etmək olar (bax: cədvəl 23).

Cədvəl 23.

“I knew for a long time that Sarie loved Sam du Plessis”
mürəkkəb sintaktik vahidin intensivlik qiyməti

Diktorlar	I diktor		II diktor	
Sintaqlar Saitlər	Proqre- diyent	Termi- nal	Proqre- diyent	Termi- nal
a9	1,5		2	
u:	1,5		1,6	
7	2		1,9	
7	0,8		2,1	
6	0,5		1,6	
a9	1,5		0,7	
7		0,8		0,6
a:		1,3		0,9
9		0,6		0,8
0		1,1		0,7
5		0,5		0,7
u		0,2		0,5
e		0,1		0,2
9		0,1		0,2

Cədvəldən aydın görünür ki, əgər variativlik I diktorda **1,5m/m.:0,1m/m.** arasında dəyişirsə, bu hal II diktorda **2m/m.:0,2m/m.** arasında özünü göstərir.

Təhlildən aydın olur ki, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin proqrediyent sintaqların sonunda işlənən saıtlərin intensivlik səviyyəsi, ön sahədə yerləşən saıtlərin intensivlik səviyyəsindən daha yüksək olur. Özünün tamlıq dərəcəsinə görə proqrediyent sintaqların sonuncu hissəsinin intensivliyi, terminal sintaqların əvvəlinə nisbətən daha güclüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən

proqrediyent sintaqmların sonunda əsas tonun tezliyinin yüksəlməsidə müşahidə olunur (bax: əlavədəki qrafiklər).

İkisintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında *“that”* bağlayıcısı işləndikdə, ikinci sintaqmın dinamik strukturu gah zəif intensivliklə, gah da güclü intensivliklə başlaya bilər. Əlbəttə, bu halda cümlənin dinamik strukturuna təsir edən komponentlərarası fasilənin rolunun nəzərə alınması vacibdir (bax: əlavədəki qrafiklər).

İkisintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli *“I don’t see that Domenichino is to blame”*, *“I felt that an explanation belonged to him”*, *“She began to feel that she had made a mistake”* mürəkkəb sintaktik vahidlərdə komponentlərin qovuşduğu dinamik strukturda variativlik özünü daha zəif dərəcədə göstərir. Belə variativliyə əsas səbəb, komponentlərarası qısa fasilənin mövcudluğu və mürəkkəb sintaktik vahidin komponentləri arasındakı əlaqədir (bax: əlavədəki qrafiklər).

Sintaqmlarda sintaqmatik nüvənin yerləşmə vəziyyəti də ikisintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinə təsir edir. Həmin sintaqmatik nüvənin hansı sintaqmın tərkibində yerləşməsindən asılı olaraq, dinamik strukturdakı variativlik, fərqli şəkildə özünü göstərir. Birinci sintaqmda sintaqmatik mərkəzin dinamik xassəsi, verilmiş sintaqmda digər sözlərin intensivlik səviyyəsindən yüksəkdə olur. Lakin terminal sintaqmda ön mövqedə sintaqmatik nüvə növbəti sözlərə münasibətdə daha yüksək intensivlik səviyyəsinə malik olur. Əgər sintaqmatik nüvə sonuncu yerdə işlənərsə, intensivlik səviyyəsi lap aşağı olacaqdır. Son mövqedə belə bir dəyişiklik, dinamik strukturda intensivlik səviyyəsinin lap aşağı olması ilə şərtlənir (bax: əlavədəki qrafiklər). İkisintaqmlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturunda belə bir dəyişikliyi *“I’ll tell you that I’ll do”* cümləsində aydın müşahidə etmək olur. Bu cümlənin tərkibindəki sözlərin dinamik strukturunda baş vermiş variativlik 24-cü cədvəldə göstərilmişdir (bax: cədvəl 24).

“I’ll tell you that I’ll do” cümləsinin dinamik variativliyi

Diktorlar	Saitlər	a9	e	u:	5	a9	u:
	Sintaqlar						
I diktor	Proqrediyent	0,8	1,2	1,2			
	Terminal				2	1,3	0,5
II diktor	Proqrediyent	1,5	1,7	1,6			
	Terminal				0,4	1	0,2

Sintaqm mərkəzini təşkil edən “*tell*” birinci komponentdə ən yüksək intensivlik səviyyəsinə malik olur; yəni, onun qiyməti I diktorda **1,2m/m.**, II diktorda isə **1,7m/m.**-ə bərabər olur. “*Do*” sözü isə ikinci sintaqmın məna mərkəzini təşkil edir və cümlənin sonunda yerləşir. Həmin söz “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturunda ən aşağı intensivlik səviyyəsinə malik olur.

Beləliklə, təhlilin nəticələri sübut edir ki, aşağıya doğru hərəkət istiqaməti təkcə melodik strukturda deyil, eləcə də terminal sintaqmın dinamik strukturunda da özünü göstərir. Bu məqsədlə “*that*” bağlayıcı STBC tipli “*He felt that she could do things*” mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və dinamik strukturlarını müqayisə edək: (bax: cədvəl 25)

“He felt that she could do things” mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və dinamik strukturlarının müqayisəsi

Saitlər	9	e	7	9	u	u:	9
Diktorlar	Melodik struktur						
	I diktor	150	155	240	143	143	146
Parametr	Dinamik struktur						
I diktor	0,6	1,7	1,3	1,1	1,2	0,8	0,5
Parametr	Melodik struktur						
II diktor	142	170	128	160	133	130	130
Parametr	Dinamik struktur						
II diktor	0,6	1,1	1	0,2	1,1	1,1	0,4

Yuxarıdakı ikisintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, intensivlik və ton sonda aşağıya doğru hərəkət edir. Bu halı ingilis dilində həmin tip mürəkkəb sintaktik vahidlər üçün relevant cəhət adlandırma bilərik.

Üç və daha artıq sintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin eksperimental təhlili göstərir ki, üçsintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunda variativlik özünün mürəkkəbliyi ilə ikisintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturundakı variativlikdən fərqlənir. Bu fərq ikinci proqrediyent sintaqların dinamik strukturu ilə şərtlənir. Demək olar ki, əksər *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunda variativlik müşahidə olunur. Əgər üçsintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci proqrediyent sintaqları alçalan tonla tələffüz olunursa, ikinci proqrediyent sintaqlar yüksələn tonla müşayiət olunur. Əksinə, əgər üç və daha artıq sintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin birinci proqrediyent sintaqları yüksələn tona malik olarsa, ikinci proqrediyent sintaqlar da yüksələn tona malik olacaqdır. İntensivliyin enmə istiqaməti hər iki diktorda eyni səviyyəli olmur, belə ki, dinamik strukturda variativlik daha çox diktorların tələffüzü ilə şərtlənir.

Üçsintaqlı *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturunda variativlik səviyyəsi müxtəlif amillərdən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Üçsintaqlı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunda variativliyə, əsasən, cümlənin sintaktik-semantik quruluşu, baş və budaq cümlə komponentlərinin yerləşmə vəziyyəti, onların leksik cəhətdən genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi və s. kimi amillər təsir edir. Ayrı-ayrı komponentlərin 1. *“to old Jolyon”*, 2. *“It seemed”*, 3 *“that his son had grown”* dinamik strukturunda baş verən dəyişiklik, bütövlükdə *“To old Jolyon it seemed that his son had grown”* mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik strukturundakı variativliyi şərtləndirir. Bu variativlik, eləcə də *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və temporal strukturundakı dəyişiklik, müəyyən çərçivədə baş verir.

Başqa sözlə desək, dinamik, melodik və temporal komponentlərdə baş verən dəyişiklik, həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərdə müəyyən dərəcədə mənə dəyişdirici

effekt yarada bilmir. Hər bir sintaktik vahidin tələffüzü zamanı akustik parametrlər (melodik, dinamik və temporal) bir-biri ilə sıx əlaqədə hərəkət edir. Bu parametrlərdən hər hansı birində baş verən cüzi dəyişiklik belə, digər parametrlərin variativliyinə az və ya çox dərəcədə səbəb ola bilər.

Fəsil 3-ə dair nəticə.

“*That*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyini təhlil edərək aşağıdakı ümumiləşdirmələri göstərə bilərik:

1. İki, üç və daha artıq sintaqlı “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin özünəməxsus intonasiya xüsusiyyətləri vardır.

2. “*That*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunda variativlik, müəyyən diapazon çərçivəsində baş verir və müstəqil olaraq cümləni fərqləndirməyə qabil deyildir, çünki, onlar funksional baxımdan həmişə oxşar olaraq qalır.

3. “*That*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiya variativliyi ekstralingvistik amillərin təsiri nəticəsində, məsələn, nitq kommunikasiyasının müxtəlif situativ şəraiti nəticəsində baş verə bilər.

4. İntonasiya komponentləri konkret situativ şəraitlə bağlıdır, onlar konkret nitq şəraitindən asılı olaraq variativliyə uğraya bilər.

5. İki, üç və daha artıq sintaqlı “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin çoxlu təzahür formaları mövcuddur. Onlarda intonasiya variativliyi bir sıra amillərlə bağlıdır.

6. Melodik komponentdə intonasiya variativliyi tələffüz olunan sözlərdə “növənin” yerləşmə vəziyyəti hesabına yaranır.

7. “*That*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili göstərir ki, melodik strukturda variativliyə “*that*” bağlayıcısının iştirak etməsi də təsir göstərə bilər.

8. Müşahidələr göstərir ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümlə komponentlərinin sərhəddində fasilənin uzunluğu, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdəkinə nisbətən çoxdur.

9. İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin mürəkkəb sintaktik vahidin əvvəlində işlədilməsi təkcə cümlənin söz sırasının dəyişməsinə deyil, habelə “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturundakı variativliyə də güclü təsir göstərir.

10. Mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturunda variativlik, adətən, digər akustik komponentlərlə yəni, dinamik və temporal strukturların variativliyi ilə müşayiət olunur.

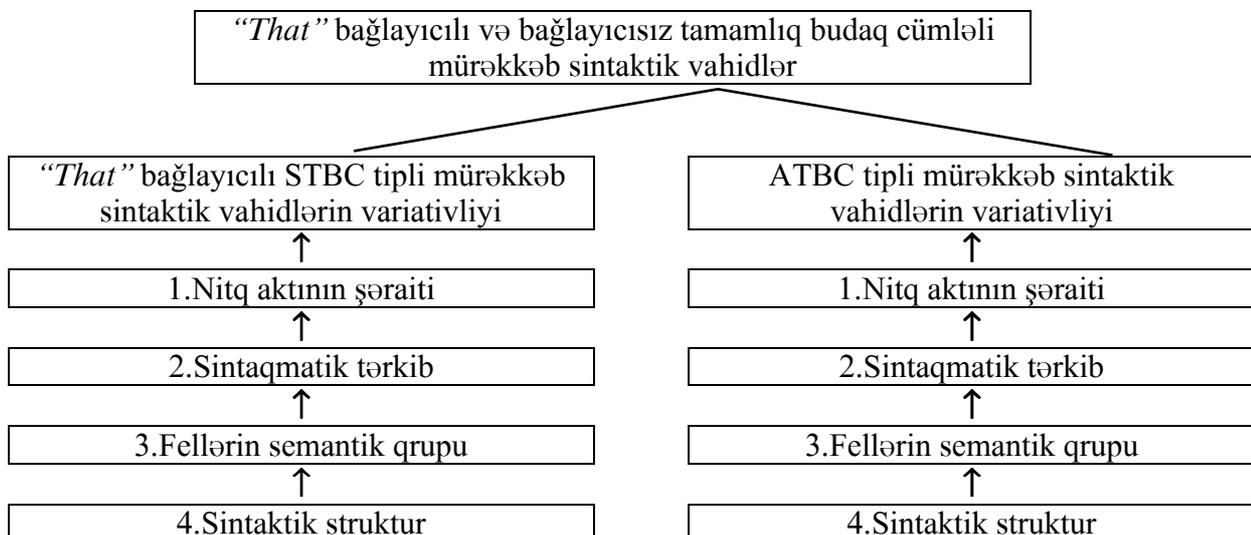
11. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin leksik tərkibinin genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi, temporal strukturda ayrı-ayrı komponentlərin variativliyinə təsir edə bilər.

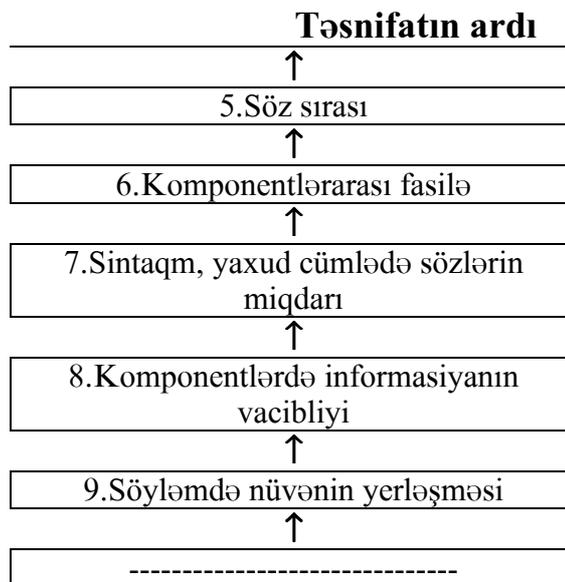
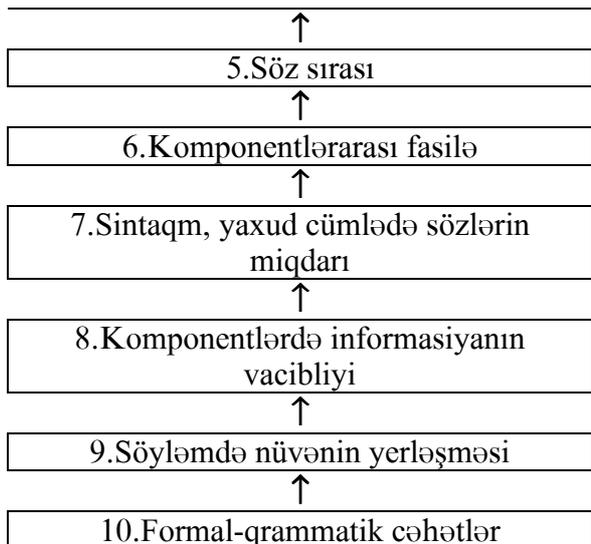
12. Əgər “tema” sintaqmın əvvəlində işlənərsə, onda tələffüz tempi sürətlənir. Yaxud əksinə, “rema” temadan sonra işlənərsə, bu tip cümlələr yavaş tempə tələffüz olunur.

13. Söz sırasının dəyişməsi, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiya strukturunda temporal xassənin variativliyinə səbəb olur.

14. Dinamik strukturda variativliyə, əsasən leksik tərkibin genişlənməsi, mənanın mürəkkəbləşməsi və sintaqmatik mərkəzin yerləşmə vəziyyəti və s. səbəb olur. Beləliklə, “that” bağlayıcı və bağlayıcı mürəkkəb sintaktik vahidlərin akustik səciyyəsinə ümumiləşdirərək, onların variantlarını şərtləndirən amilləri aşağıdakı təsnifatda qeyd edə bilərik:

ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyini şərtləndirən amillər

FƏSİL 4.

ATBC VƏ “THAT” BAĞLAYICILI STBC TIPLİ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN İNTONASIYA VARIATIVLIYININ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Tədqiqat işinin bu fəslə ATBC vƏ “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyinin müqayisəli təhlilinə həsr olunub. Artıq qeyd edildiyi kimi, hər bir sintaktik tip, o cümlədən tamamlıq budaq cümləsi digər sintaktik tiplərdən həm semantik, həm formal-struktur, həm də intonasiya cəhətdən fərqlənir. Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, onlar konkret situasiyalarda vƏ kontekstdə, bu vƏ ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğraya bilər. Bu dəyişiklik, öz ifadəsini hər şeydən əvvəl, intonasiya cəhətdən formalaşmada tapır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu dəyişikliklərə, təzahür formalarına baxmayaraq, tamamlıq budaq cümləsi öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Bu onunla izah edilir ki, hər hansı bir sintaktik vahid özündən başqa bütün digər tiplərə qarşı qoyulur. Qarşılaşdırma həm mənə, həm də qismən formal əlaqə baxımından özlərinin təzahür formalarını qoruyub saxlayır.

Tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlər bir neçə variantda çıxış edirlər ki, fonoloji baxımdan həmin variantlar vahid invariantda birləşir. Bu variantlar, əksər hallarda cümlənin sintaktik strukturu, əsas fəli xəbərin semantik xüsusiyyəti, tema vƏ remanın yerləşmə vəziyyəti, kommunikativ mərkəzin yerləşməsi vƏ ifadənin ritmik-prosodik formalaşmasında ifadə olunması ilə şərtlənir. Bununla yanaşı, bütün bu variantlarda biz yalnız tamamlıq budaq cümlə şəklində tamamlıq mənasının ifadə olunması ilə rastlaşırıq. Bu tip tamamlıq budaq cümlələləri ya buraxılmış tamamlığı əvəz edir, ya da korrelyatın köməkliyi ilə baş cümlə komponentini tamamlayır. Fonetik cəhətdən tamamlıq xüsusiyyəti intonasiya vasitələrinin birləşmiş, əlaqəli şəkildə təzahürü ilə həyata keçir.

Həm semantik, həm də formal cəhətdən tamamlıq budaq cümləsi, digər mənalı budaq cümlə tiplərindən fərqlənəcəkdir. Biz bu fəsildə belə bir suala cavab tapmağa çalışacağıq ki, ATBC vƏ “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər nə kimi intonasiya xüsusiyyətlərinə malikdir? Bu qrupun hər biri məhz özünəməxsus spesifik intonasiya xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur, yoxsa həmin qruplar özlərinin

müxtəlif işlənmə xüsusiyyətlərinə malik olmalarına baxmayaraq, funksional cəhətdən eyni intonasiya konturu kəsb edir? Sonuncu müddəa o deməkdir ki, tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin bütün təzahür formaları arasında intonasiya fərqi, yalnız variativlik fərqidir. Başqa sözlə desək, onlar heç vaxt invariantlıq fərfinə gəlib çata bilmir.

Müxtəlif amillərdən asılı olaraq, bu variantlar oxşar və fərqli intonasiya strukturuna malik olur. Bəs bu variantları şərtləndirən amillər hansılardır?

ATBC və *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, həmin tip cümlələrin intonasiya variativliyində əsas ağırlıq, mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında işlənən *“that”* bağlayıcısının üzərinə düşür. Bu tiptən olan cümlələr ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərə qarşı qoyulur, çünki ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı asılılıq dərəcəsinin ifadəçisi intonasiya hesab olunur. Elə bu səbəbdən də ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərə nisbətən daha aydın və komponentlərin intonasiyası baxımından daha anlaşıqlı görünür.

ATBC və *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturlarının müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, birinci tip mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya cəhətdən iki variantını müəyyənləşdirmək olar.

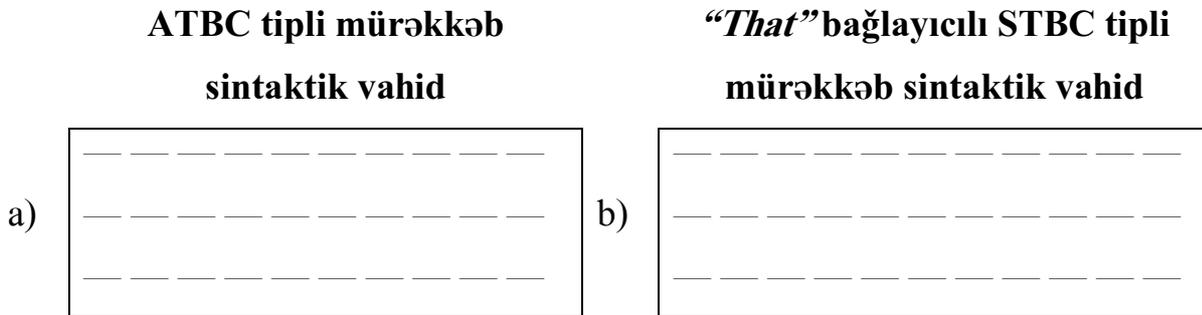
Birinci qrupa daxil olan ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər həm intonasiya, həm də kommunikativ bölgü baxımdan *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərlə tam analogi şəkildə özünü göstərir. Buraya daxil olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin, *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə olduğu kimi, sonda işlənən budaq cümlələrdə *“yeni”* tərkibin işlədilməsi üstünlük təşkil edir. Bu tiptən olan mürəkkəb sintaktik vahidlərdə baş cümlə komponentinin xəbəri daxili vəziyyət, hissi qavrayış və təfəkkür mənalı obyekt fəlləri ilə ifadə olunur.

İkinci qrupa daxil olan ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturundakı variativliyə gəldikdə, onlar *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən ciddi şəkildə fərqlənir.

Ümumilikdə isə tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya cəhətdən iki variantını qeyd etmək olar:

I. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə natamam sintaqmın sonunda əsas tonun tezliyinin yüksələn istiqamətli hərəkətini xarakterizə edən və terminal sintaqmın sonunda əsas tonun hərəkət istiqamətinin enən şəkildə realizə olunan intonasiya variantı. Bununla yanaşı, həmin intonasiya variantının hər bir konkret təzahür formasında kifayət qədər normadan uzaqlaşma da müşahidə olunur. Özünün formasına görə mürəkkəb tonlar diapazon və zamana görə sadə tonlar kimi variativliyə uğrayır. “Mürəkkəb tonlar, habelə genişlənmiş diapazonlu sadə tonlar ingilis dilində empatik qəbul edilir. Digərləri isə qeyri-empatik olur” (93, 356). Qeyd etmək lazımdır ki, bu ziddiyyətlər əsasən, sintaqmdakı kommunikativ mərkəzin yeri, habelə bütövlükdə cümlənin sintaktik strukturu ilə əlaqədardır.

II. İkinci intonasiya variantı, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə əsas tonun tezliyinin maksimal zirvəsinin terminal sintaqmda yerləşməsi ilə fərqlənir. Əyani olaraq, yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşağıdakı sxemdə göstərə bilərik:

4.1. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyinin müqayisəli təhlili.

Baş cümlə komponentində təfəkkür, nitq, arzu, istək mənalı fellər işlədilmiş ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidləri “*He knew that they were at their old gayeties*”, “*He realized that something was up*”; “*I tell you there is no one in that room*”; “*He would tell him that it was all over between them*”; “*I’m afraid I can’t take him with me*”, “*He wished that things were different*” və s. müqayisəli təhlil etdikdə məlum olur ki, məhz həmin fellərin semantikasının təsiri

nəticəsində araşdırılan sintaktik vahidlərin melodik strukturunda variativlik baş verir (bax: əlavədəki qrafiklər).

ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik quruluşunun müqayisəsi göstərir ki, əgər baş cümlə komponentində özündən sonra obyekt tələb edən təfəkkür mənalı fel işlənərsə (to know), onda ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponentlərində melodik struktur yüksələn istiqamətli olur.

ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli “*I know she did not like Sheila*”, “*But I knew he was my own uncle*”, “*He knew that Carrie listened to him pleasantly*” (bax: əlavədəki qrafiklər) mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponentləri “*I knew*”, “*but I knew*”, “*he knew*” hər iki diktörün ifasında yüksələn melodikaya malikdir. Lakin mürəkkəb sintaktik vahidin baş cümlə komponentinin xəbəri nitq felləri (to tell) ilə ifadə olunarsa, biz bu mənzərənin şahidi oluruq. Əgər birinci halda mürəkkəb sintaktik vahidlər tamamlıq tələb etmirlərsə, ikinci halda, yəni baş cümlə komponentində xəbəri nitq felləri ilə ifadə olunmuş mürəkkəb sintaktik vahidlər özlərindən sonra ikinci obyekt tələb edirlər.

ATBC tipli “*I tell you there is no one in that room*” və “that” bağlayıcılı STBC tipli “*I’ll tell you that I’ll do*” mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponentləri, yəni baş cümlə hissələri “*I tell you*” və “*I’ll tell you*” özlərinin melodik strukturuna görə digər cümlələrdən “*I know she did not like Sheila*”, “*But I knew that he was my own uncle*” və “*He knew that Carrie listened to him pleasantly*” ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin “*I know*”, “*but I know*” və “*he knew*” komponentlərinin melodik strukturundan fərqlənir. “*I know*”, “*but I knew*” və “*he knew*” parçalarında tonun hərəkəti yüksəltdiyi halda, “*I tell you*”, “*I’ll tell you*” parçalarında tonun aşağıya istiqamətləndiyini müşahidə edirik. Müqayisə et:

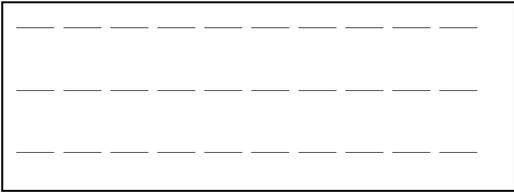
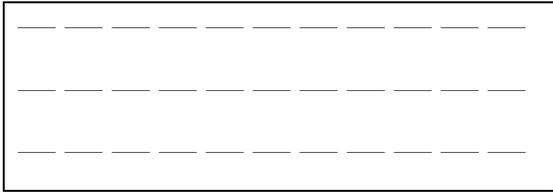
**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

**“That” bağlayıcılı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

Təfəkkür bildirən fellər

a)	<hr/> <hr/> <hr/>	b)	<hr/> <hr/> <hr/>
----	-------------------	----	-------------------

Nitq felləri

a) b)

Təhlilə cəlb olunmuş ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəsindən aydın olur ki, əgər adı çəkilən mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında semantik və sintaktik əlaqə sıxdırsa, bu halda komponentlərarası fasilə qısa olacaqdır. Əksinə, əgər həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümlə komponentləri arasında semantik-sintaktik əlaqə zəifdirsə, fasilənin müddəti uzanacaqdır. Struktur planda fasilənin adı və emfatik formaları bir-birinə qarşı qoyulur. İkincisi, yəni emfatik (uzun müddətli) fasilə o vaxt işlədilir ki, danışan dinləyicinin diqqətini xüsusilə növbəti sintaqmdakı mənaya cəlb etsin, yaxud da yenidən tələffüz olunmuş sintaqmın bitkinlik xarakterli mənasını daha çox qabartmış olsun. Göründüyü kimi, fasilə yalnız sintaqmları ayırmaq funksiyasını deyil, eləcə də onları birləşdirmək funksiyasını yerinə yetirməyə qabildir. Fasilənin qiyməti yalnız müqayisədə mümkündür. Onların real uzunluq müddəti kifayət qədər geniş variativliyə səbəb olur. (93, 365)

ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli “*I know she did not like Sheila*” və “*He knew that Carrie listened to him pleasantly*” mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunun müqayisəsi göstərir ki, birinci sintaqmların hər iki variantı “*I know*” və “*he knew*” analogi melodik struktura malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında melodik strukturun intervalı oxşar deyildir.

“*That*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin komponentləri arasındakı interval, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturundakı intervaldan daha çoxdur. “*That*” bağlayıcılı STBC tipli “*He knew that Carrie listened to him pleasantly*” cümləsində melodik strukturun interval fərqi I.diktorda **130hs:225hs** arasında dəyişirsə, II. diktorda bu hal, **180hs:230hs** arasında dəyişir. Lakin, ATBC tipli “*I know she did not like Sheila*” mürəkkəb sintaktik vahidin komponentləri

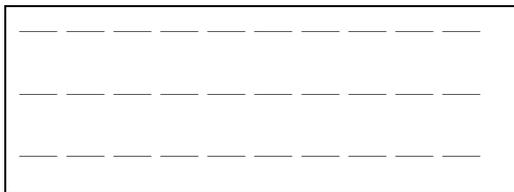
arasındaki interval fərqi I diktorda **160hs:175hs** arasında, II diktorda isə **140hs:180hs** arasında dəyişir.

Həm ATBC, həm də “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə melodik struktur variativliyə uğramaqla yanaşı, hər iki cümlənin intonasiya strukturundakı əsas tonun tezliyi sonda aşağıya enmə hərəkəti istiqamətində irəliləyir (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Təhlildən aydın olur ki, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variantına birinci sintaqmın sonuna nisbətən ikinci sintaqmın əsas tonunun tezlik səviyyəsinin daha yüksəkdən başlaması xarakterikdir. Sözügedən intonasiya variantı uyğun mövqedə ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiya variantı ilə müqayisə edildikdə aydın olur ki, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ikinci sintaqmın əsas tonunun tezlik səviyyəsi birinci sintaqmın sonunun tezlik səviyyəsinə nisbətən lap aşağıdan başlayır. Bunları daha aydın izləmək üçün ATBC tipli “*You’ve got your work cut out, I can tell you*”, “*But she is in love with him Makow, I can tell you*” mürəkkəb sintaktik vahidlərdə sintaqm qovuşuğundakı əsas tonun tezlik hərəkətini, “*that*” bağlayıcı STBC tipli “*The man looked at him and saw that he was deathly pale*” və “*I don’t see that it’s out of the question*” (bax: əlavədəki qrafiklər) mürəkkəb sintaktik vahidlərlə müqayisə edək:

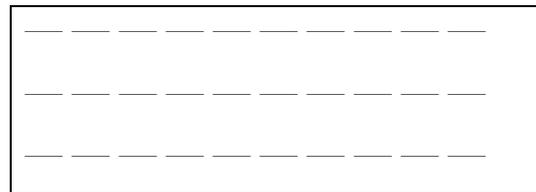
**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

a)

**“That” bağlayıcı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

b)

ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaqmatik tərkibindən və eləcə də komponentlərin yerləşmə vəziyyətindən asılı olaraq onların intonasiya variantlarının cizgiləri müxtəlif ola bilər. Müasir ingilis dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiyasını tədqiq edən İ.P.Qriqoryeva da belə bir nəticəyə gəlmişdir (62, 409-457).

ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativlik, həmin vahidlərin heca strukturundan, eləcə də komponentlərarası semantik əlaqədən asılı olaraq meydana çıxır. Bu, dilçilərin “melodik hərəkət təbii olaraq, heca materialında olan səslərdəki hecaya görə baş verir. Məna cəhətdən ayrılmış söz, melodik hərəkətlə də ayrılır” (93, 359) fikrini bir daha təsdiqləyir.

ATBC tipli “*I’ll tell you that I’ll do*” mürəkkəb sintaktik vahidin təhlili göstərir ki, birinci sintaqmın heca strukturu aşağıdakı kimi yerləşir: vurğusuz + vurğulu + vurğusuz və vurğulu heca. Verilmiş sintaqmda əsas tonun tezliyi maksimal zirvəyə malik olur. Analoji melodik səciyyəyə “*I’ll tell you there is no one in that room*” ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə də rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunan cümlənin birinci sintaqmında melodik struktur, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sintaktik vahidin birinci sintaqmındakı melodik strukturla oxşardır.

ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, sintaqmatik tərkibdən asılı olaraq həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturu daha çox variativliyə uğrayır.

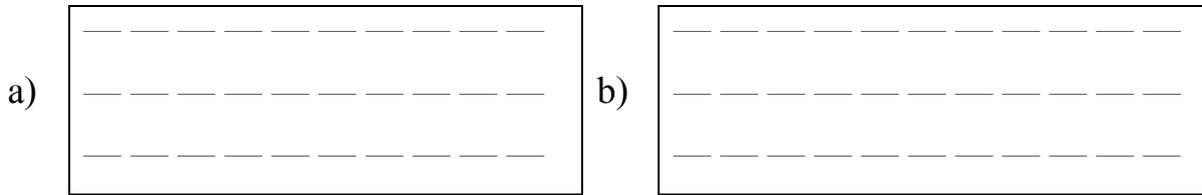
ATBC tipli “*I assure you women of that kind are most useful*” və “that” bağlayıcı STBC tipli “*She could see that the Hansons seldom or never had any company*” mürəkkəb sintaktik vahidlər hər iki diktorun ifasında üçsintaqmlı cümlə şəklində təqdim olunmuşdur. Yuxarıda qeyd olunan mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaktik bölgüsü, onların sintaqmatik bölgüsünə uyğun gəlmir. Budaq cümlə komponentlərinin özləri “*women of that kind are most useful*” və “*that the Hansons seldom or never had any company*” iki sintaqma ayrılmışdır: I. “*women of that kind*”; “*are most useful*”; II. “*that the Hansons seldom or never*”; “*had any company*”. Lakin baş cümlə komponentləri “*I assure*” və “*She could see*” müstəqil sintaqmlar təşkil edir.

Eksperimental təhlildən aydın olur ki, bu tiptən olan cümlələrin melodik strukturunda variativlik, əsasən, ikinci proqrediyent sintaqmın melodik strukturundakı dəyişiklik hesabına baş verir. Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, ikinci proqrediyent sintaqmlarda əsas tonun tezlik səviyyəsi, ya birinci proqrediyent və terminal sintaqmların əsas tonlarının səviyyəsindən yüksəkliyə qalxır, ya da birinci proqrediyent sintaqmlarda əsas tonun tezlik səviyyəsindən aşağı səviyyədə xarakterizə

olunur. Lakin terminal sintaqmlara nisbətən onlar daha yüksək əsas tonun tezlik səviyyəsinə malik olur. Müqayisə et:

**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

**“That”bağlayıcılı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturu sintaqmlardakı sintaqmatik nüvənin yerləşməsindən asılı olaraq da dəyişə bilər.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin birinci sintaqmında sintaqmatik nüvə “assure”, “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin birinci sintaqmında “see”, ikinci sintaqmlarda ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “women”, “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “the Hansons” sintaqmatik nüvəni yaradırsa, sonuncu üçüncü sintaqmlarda ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “most”, “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “any” sözləri sintaqmatik nüvəni təşkil edir.

Cümlə nümunələrindən aydın olur ki, belə tip cümlələrə hər iki variant - həm ATBC tipli, həm də “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər aiddir. Ona görə də baş və budaq cümlə komponentləri arasında sintaqmatik bölgü, heç də “that” bağlayıcısının iştirak edib-etməməsi ilə deyil, bu və ya digər komponentdə ifadə olunan felin semantikasını ilə daha sıx əlaqədədir. Həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin az, və ya çox məna müstəqilliyindən asılı olaraq, ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturu da az, yaxud çox dərəcədə variativliyə uğrayır. Qeyd edildiyi kimi, “yeni” tərkibli sintaqm, hər iki tipdə “məlum” tərkibli sintaqma nisbətən daha geniş diapazon yüksəkliyinə malik olur. (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında fasilənin olması, onların intonasiya təşkilindəki ümumi istiqaməti nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişdirir.

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fasilə, uzunluq dərəcəsinə görə oxşar deyildir. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında fasilənin uzunluğu, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fasilənin uzunluğundan demək olar ki, 1,5 dəfə çoxdur. Analoji nəticəyə slavyan dillərinin materialı əsasında tədqiqat aparən T.M.Nikolayeva da gəlmişdir. (81, 233)

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentləri məna cəhətdən az, və ya çox dərəcədə müstəqildirərsə, onda birinci komponentin sonuna doğru tonun aşağıya düşməsi müşahidə olunur. Belə bir mənzərə, daha çox baş cümlənin xəbəri hissi qavrayış, təfəkkür, arzu, istək, güman modal mənalı fellərlə ifadə olunduqda müşahidə edilir (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Tədqiq olunan ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər bir də onunla nəzər-diqqəti cəlb edir ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “that” bağlayıcısı semantik-sintaktik funksiyadan əlavə fonetik yük də daşıyır. “That” bağlayıcısı sadəcə olaraq cümlələrin formal-qrammatik əlaqə vasitəsi deyildir. “That” bağlayıcısının işlədilməsi təkcə nitqin üslubu ilə deyil, habelə bütövlükdə söyləmin (cümlənin) mənası ilə də şərtlənir. Başqa sözlə desək, “that” bağlayıcısının mürəkkəb sintaktik vahidlərdən kənarlaşdırılması, bəzən, cümlənin mənasına xələl gətirir. Müqayisə et: “*I know for a long time Sarie loved Sam du Plessis*”; “*I knew quite well I was in my own bed*”; “*He thought now she was beautiful*” və s. Yuxarıdakı mürəkkəb sintaktik vahidlərdə zərflik söz qrupları olan “*for a long time*”, “*quite well*”, “*now*” baş və budaq cümlə komponentlərinin sərhəddində yerləşdiyindən, “that” bağlayıcısı buraxıldığı üçün həmin zərflik söz qrupları bərabər şəkildə həm baş cümlə komponentinə, həm də budaq cümlə komponentinə aid ola bilər.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, “that” bağlayıcısının işlədilməsi və eyni zamanda onun təsiri nəticəsində həmin tiptən olan STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin “yeni” tərkibli sintaqmı, “məlum” tərkibli sintaqmaya nisbətən daha geniş diapazona

malik olur. Lakin ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə belə dəyişiklik, müşahidə olunmur (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəli tədqiqi sübut edir ki, çoxsintaqlı cümlələrdə sintaktik əlaqədən asılı olaraq, melodik struktur fərqli şəkildə formalaşır.

“Diapazonun ümumi yüksəkliyinə münasibətdə (artan, azalan), habelə tələffüzün ümumi yüksəklik səviyyəsinə münasibətdə (yüksək, orta, aşağı) hər bir tip müəyyən çərçivədə variativliyə uğrayır” (93, 361).

Əgər çoxsintaqlı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ikinci sintaqlın başlanğıcı (baş cümlə komponentindən sonra ikinci yerdə yerləşir) daha yüksək əsas tonun tezlik səviyyəsi ilə seçilirsə, bu qanunauyğunluğu çoxsintaqlı “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturuna şamil etmək olmur. Burada baş cümlə komponenti budaq cümlə komponentindən əvvəl işlədilir. Bu hal, “*that*” bağlayıcısının birinci və sonrakı sintaqların arasında işlədilməsi ilə izah oluna bilər. (Müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Qeyd etmək lazımdır ki, ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı variativlik, həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal və dinamik xarakterindəki variativliklə şərtlənir. ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin ayrı-ayrı komponentlərində intonasiya variativliyi həmişə eyni formaya malik olmur, belə ki, ayrı-ayrı komponentlər (melodik, temporal və dinamik) variativliyin dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Təhlildən aydın olur ki, hər hansı bir variantın (ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC) melodik, yaxud, dinamik strukturu onun temporal strukturundan daha çox variativliyə uğraya bilər, yaxud da əksinə.

4.2. ATBC və “that” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyinin müqayisəli təhlili.

ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunda variativlik özünü iki planda göstərir. Ümumi nitq tempinin dəyişməsi, başqa sözlə desək, onun sürətli olması, yaxud yavaşması. Bu halın özü söyləmin (cümlənin) ümumi emosional rəngarəngliyini daha aydın ifadə etməyə qabil olur.

ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəsi sübut edir ki, müqayisə olunan sintaqmlarda tempin tələffüzündəki fərq, onların sintaqmlara bölünməsinə göstərməklə yanaşı, eyni zamanda məna yüklərinin ifadə olunmasını da yerinə yetirə bilər. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturu, daha yüksək temp ilə seçilir və bu hal, tələffüz olunan sintaqmlarda kommunikativ mərkəzin yerindən asılı olmaqla həyata keçir.

Əgər ATBC tipli “I know she did not like Sheila” cümləsinin temporal strukturundakı intonasiya variativliyini “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin “I knew quite well that it was in my own bed” temporal strukturundakı intonasiya variativliyi ilə müqayisə etsək, birinci sintaqmların sonunda tempin sürətləndiyinin şahidi ola bilərik.

Tədqiq olunan mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bütövlükdə cümlənin sonuna doğru tempin zəifləməsi müşahidə olunur. Lakin ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin bağlayıcını itirmiş komponentində tempin daha çox zəiflədiyini müşahidə etmək olur (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Aşağıda ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin son komponentlərinin sxematik şəkli verilmişdir:

**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

**“That” bağlayıcı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

Əgər “yeni” nitq fellərindən sonra işlədilsə, onda ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci sintaqmında tələffüz tempi, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdəkinə nisbətən yüksək tələffüz tempi ilə seçilir. Lakin ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin ikinci sintaqmı, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin ikinci sintaqmına nisbətən, daha aşağı tələffüz səviyyəsinə malik olur. Müqayisə et:

**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

**“That”bağlayıcı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

Bu dəyişiklik ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə **0,7:1,5m/san.** və **0,6:0,8m/san.** arasında baş verirsə, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə **1:1,2 m/san.** və **0,7:1,3m/san.** arasında özünü göstərir. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə “yeni” tərkib nitq felləri ilə ifadə olunduqda, onlarda temporal münasibət fərqli olacaqdır. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri təsdiqləyə bilər: “*I told you she wouldn’t last through the summer*”, “*They tell me June’s going to Wales*”, “*I tell you there is no one in that room*”, “*I’ll tell you that “I’ll do*”, “*She would tell him that it was all over between them*” və s. (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin sonunda səslərin uzunluğunun azalması hər iki intonasiya variantı üçün xasdır. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal münasibətindəki fərq, “yeni”, hissi qavrayış mənalı fellərdən sonra işlədikdə, zaman müddətinin çox olmasında özünü göstərir. Bu fərq aşağıdakı kimidir: ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə **1-1,9:0,5 - 1,1 m/san.;** “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə **0,8-1,7:0,5-1,1m/san.** (bax: əlavədəki qrafiklər).

Komponentlərin yerləşmə vəziyyətinə görə ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunda variativliyi şərtləndirən amilləri aşkar etmək üçün baş cümlədə təfəkkür mənalı fellər işlədilmiş aşağıdakı mürəkkəb sintaktik vahidləri təhlil edək: “*I knew quite well that it was in my own bed*”, “*I know she did not like Sheila*”, “*Carrie was doing better that he knew*”, “*I don’t know him very well you know*”. Yuxarıdakı cümlələrdə eyni tərkibli sintaqmlar cümlənin müxtəlif mövqelərində işlənmişdir. Bunun sayəsində ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahid daxilində komponentlərin temporal strukturundakı variativliyi izah etməyə çalışsaq. İlk iki cümlənin temporal strukturunun

müqayisəsi göstərir ki, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin başlanğıcında tempin qiyməti o dərəcəyə çatır ki, (orta nisbi qiymət: **1,6m/san.**) bu da ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddəkinə nisbətən (orta nisbi qiymət: **1,2 m/san.**) yüksəkdir. Belə mənzərəni son mövqedə də müşahidə etmək mümkündür. “*Carrie was doing better, that he knew*” və “*I don’t know him well you know*” cümlələrinin təhlili bir daha belə bir faktı təsdiqləyir ki, təfəkkür mənalı fellə ifadə olunmuş “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərə nisbətən tempin qiyməti daha yüksək olur. Orta nisbi qiymət uyğun olaraq ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin son mövqeyində **0,7m/san.** olduğu halda, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bu qiymət, **1m/san.-ə** təşkil edir (müqayisə et: əlavədəki qrafik).

**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

**“That”bağlayıcı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

Müqayisəli təhlildən aydın olur ki, ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin bu və ya digər hissəsində saitin uzunluğunun artması, yaxud azalması, intonasiyanın melodik komponenti ilə çox vaxt uyğunlaşmır. Temporal xassə özünü müstəqil komponent kimi göstərir (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturundakı dəyişiklikliyə, əsasən, baş cümlə komponentindəki söz sırası, eləcə də mənanın mürəkkəbləşməsi təsir edə bilər.

“*At last he admitted to himself that the game was up*”, “*And now I felt that it was enough*” “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ikinci dərəcəli üzvlər olan “*At last*”, “*And now*” birinci yerə irəli çəkilməklə, temp münasibətindəki əlaqəni uyğun olaraq qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. Həmin sözlər mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentlərində kommunikativ nüvəni təşkil edir (bax: əlavədəki qrafiklər).

ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, ara sözdən təşkil olunmuş parentetik sintaqmlar digər sintaqmlara nisbətən daha sürətli templə tələffüz olunur. Bununla yanaşı, bir qayda olaraq, parentetik sintaqmlar özlərinin melodik əyrilərinə görə zəif cümlə, yaxud söz vurğusunda ya yavaşca yüksələn tona, ya da yavaşca alçalan tona meyilli olmaqla, daha az diapazon yüksəkliyi əldə edir. (Müqayisə et: “*Oh, I forgot your husband is an exception*”, “*Of course there is much against it, I admit*”).

“That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “yeni” və “məlum”a olan temp münasibətində də bir qanunauyğunluq özünü göstərir. Başqa sözlə desək, “yeni” tərkib, bir qayda olaraq, budaq cümlə komponentində yerləşir. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin budaq cümlə komponentində “yeni” tərkibin üstünlük təşkil etməsi, hər şeydən əvvəl, baş cümlə komponentində xəbərin hissi qşavrayış, yaxud da təfəkkür mənalı fellərlə ifadə olunması ilə sıx bağlıdır (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Mürəkkəb sintaktik vahidin hər iki variantında yüksəklik səviyyəsi və sintaqmın tələffüz tempi onun müxtəlif cəhətlərini xarakterizə etməklə, daha sürətli tələffüz edilən sintaqm hesab olunur. Əvvəlcə işlədilən sintaqm digər sintaqmlara nisbətən daha yüksək səviyyə və tələffüzün daha yavaş tempi ilə səciyyələnir (bax: əlavədəki qrafiklər).

ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyinin müqayisəli təhlili göstərir ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə hər iki sintaqmın tələffüzü analogi olaraq “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin tempindən zəifdir. Bunu əyani olaraq aşağıdakı cədvəllərdə göstərə bilərik.

Cədvəl 26.

ATBC tipli “*You see I happen to be his wife*” mürəkkəb sintaktik vahidin temporal variativliyi

saitlər	u	i:	a9	5	7	9	9	a9
I diktör	0,5	1,1	0,5	1	0,3	0,4	1,4	1,2
II diktör	0,7	1,7	0,5	0,4	0,6	1	0,7	0,3

“That” bağlayıcı STBC tipli “I don’t see that it’s out of the question” mürəkkəb sintaktik vahidin temporal variativliyi

saitlər diktör	a9	o-	i:	5	9	a-	7	7	e	7
I diktör	0,7	1	1,1	1,2	1,2	1	1,2	0,6	0,6	03
II diktör	0,6	0,5	1,2	0,7	0,9	0,5	0,4	0,7	0,7	0,5

Müqayisəli təhlildən aydın olur ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin sintaqmalarının tələffüz tempi, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin sintaqmalarına sərf olunan tələffüz tempindən iki dəfə çoxdur (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Bu fikir bir daha dilçilərin belə bir mülahizəsini təsdiq edir ki, bağlayıcı və bağlayıcısız variantlarda tələffüz tempi müxtəlifdir. Bağlayıcı hansı variantda işlədilərsə, o hissə bağlayıcısız varianta nisbətən daha sürətli tələffüz tempinə malik olur; bağlayıcısız variant isə daha yavaş, yaxud da əksinə tələffüz olunur (81, 278).

“That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümlə komponentlərindəki temporal variativlik, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümlə komponentlərindəki temporal variativliyə nisbətən daha kəskindir. Ümumi meyl eyni olsa da, “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərində temporal variativlik özünü daha parlaq şəkildə göstərir. Bununla belə, sintaqmalararası əlaqənin xarakterində sintaqmalararası fasilənin uzunluğunun temp və intensivliyə görə komponentlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmasına böyük təsiri vardır (87, 84)

4.3. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyinin müqayisəli təhlili.

ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunun müqayisəli tədqiqindən aydın olur ki, hər iki variantda mürəkkəb sintaktik vahidlərin sonunda intensivlik zəifləyir. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunda variativliyin xüsusiyyətlərini

şərh etməkdən ötrü, biz analogi struktura malik olan “*I tell you there is no one in that room*” və “*I’ll tell you that I’ll do*” mürəkkəb sintaktik vahidləri müqayisə etmişik.

Müqayisəli təhlildən aydın olur ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin birinci komponentinin dinamik strukturu minimal dinamik strukturda özünü göstərir, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bu hal, artan dinamik strukturda özünü göstərir. Qeyd etdiklərimizi cədvəl 28 və 29 əyani şəkildə göstərir:

Cədvəl 28.

ATBC tipli “*I tell you there is no one in that room*” mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik variativliyi

saitlər diktör	a9	e	u	5	9	o-	0	9	5	u:
I diktör	0,5	1,2	1,6	1,5	1,3	1,1	1,1	0,2	0,7	0,3
II diktör	0,9	1,3	1,9	1,7	1,5	1,4	1,3	0,9	0,8	0,6

Cədvəl 29.

“*That*” bağlayıcılı STBC tipli “*I’ll tell you that I’ll do*” mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik variativliyi

saitlər diktör	a9	e	u	5	a9	u:
I diktör	0,8	1,2	1,2	2	1,3	0,5
II diktör	1,5	1,7	1,6	0,4	1	0,2

Yuxarıdakı cədvəllərin intensivlik qiymətlərindən aydın olur ki, həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin tələffüzü zamanı dinamik strukturda əsas variativlik, birinci sintaqmın və terminal sintaqmın sonuna yaxın yerdə baş verir.

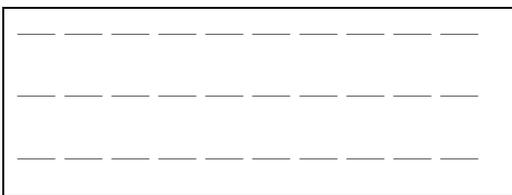
Əgər birinci halda, yəni, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin birinci sintaqmında nüvə - “*you*” şəxs əvəzliyi bütövlükdə cümlənin ümumi dinamik strukturunda maksimum intensivlik qiymətinə malikdirsə, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin birinci sintaqmında nüvə, yenə “*you*” sözü üzərində cəmləşir. İkinci halda, yəni ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “*one*” sözü ikinci sintaqmda ən yüksək intensivlik qiymətinə malik olursa, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə məna mərkəzi ikinci sintaqmdakı “*do*” sözünün üzərinə düşür.

ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə orta-nisbi qiymət **0,5:1,1mm.** arasında dəyişirsə, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə bu hal, **1:1,3mm.** arasında baş verir (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

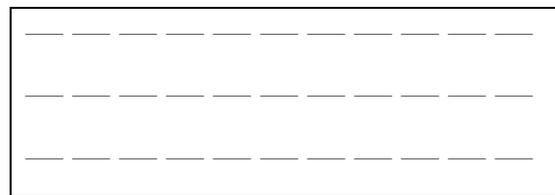
Bu bir daha sübut edir ki, ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci sintaqmlarında dinamik strukturdakı mənə mərkəzləri, ikinci sintaqmlardakı dinamik strukturun mənə mərkəzləri ilə qarşılaşdırılır. Əgər birincidə mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik variativliyində minimal mənə özünü göstərsə, ikincidə maksimal mənaya malik olur. Əlbəttə, ikinci sintaqmlardakı nüvənin dinamik strukturu onların cümlədəki yerləşmə vəziyyəti ilə sıx əlaqədədir. ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci və ikinci komponentlərinin dinamik strukturunun müqayisəsi göstərir ki, birinci sintaqmın sonu, ikinci sintaqmın əvvəlinə nisbətən daha zəif intensivliklə tələffüz olunur (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

Aşağıda ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variantları sxemlər şəklində nümayiş etdirilir:

**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

**“That” bağlayıcı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəsindən aydın olur ki, həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik və dinamik quruluşu əvvəldən axıradək enən ton istiqamətində hərəkət edir. Bu işə dilçilərin belə bir fikrini təsdiq edir ki, “tonun sonunda aşağıya enmə intensivliyin minimal səviyyəyədək nisbi enməsi ilə müşayiət olunur” (87, 100). Melodik və dinamik qiymətləri müqayisə etmək məqsədi ilə aşağıdakı ATBC tipli “*I know she did not like Sheila*” mürəkkəb sintaktik vahidə diqqət yetirək: (bax cədvəl 30)

***“I know she did not like Sheila”* ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və dinamik variativliyi**

Saitlər		a9	o-	9	9	6	a9	e9	7
Diktorlar	Komponentlər								
I diktor	melodik	110	150	170	140	80	100	90	80
	dinamik	1,2	1,5	0,3	0,7	0,5	0,3	0,6	0,3
II diktor	melodik	130	180	130	180	125	145	130	120
	dinamik	1,1	1,3	1,1	1,1	0,9	1,3	0,9	0,3

Aşağıdakı cədvəldə *“that”* bağlayıcı STBC tipli *“He knew that they were at their old gayeties”* mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və dinamik qiymətləri müqayisəli şəkildə verilmişdir (bax: cədvəl 31).

***“That”* bağlayıcı STBC tipli *“He knew that they were at their old gayeties”* mürəkkəb sintaktik vahidin melodik və dinamik variativliyi**

Saitlər		9	u:	5	e9	7:	5	ε7	o-	ε7	9
Diktorlar	Komponentlər										
I diktor	melodik	195	170	175	250	170	165	120	100	100	80
	dinamik	1	1,2	0,9	1,1	0,9	1,3	1,1	0,7	1,5	0,4
II diktor	melodik	130	230	140	160	150	130	140	220	200	75
	dinamik	1,5	1,6	1,1	0,9	0,9	1,1	1	0,9	0,8	0,6

ATBC və *“that”* bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunun müqayisəli təhlili göstərir ki, leksik elementlərin artmasından və eləcə də sintaqmatik tərkibdən asılı olaraq, həmin sintaktik vahidlərin dinamik strukturunda variativliyin dərəcəsi bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Əgər baş cümlə komponentləri özəkdə işlənmiş ATBC və *“that”* bağlayıcı STBC tipli *“Oh, I forgot your husband is an exception”* və *“And now I felt that it was enough”* mürəkkəb sintaktik vahidlərini müqayisə etsək görərik ki, onların dinamik strukturunu bir-birindən fərqlənir. Belə ki, birinci cümlədə *“oh”* nidası ayrılıqda bir sintaqm təşkil etməklə

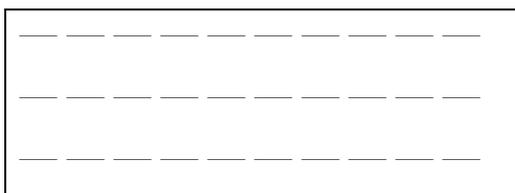
yanaşı, özünün sadə formasına görə ikinci cümlənin birinci sintaqmında işlənmiş “*and now*” parçasından bir o qədər də fərqlənmir. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə dinamik strukturun maksimal səviyyəsi üçüncü sintaqmın tərkibində işlənmiş “*husband*” sözünün üzərində cəmləşir. Lakin “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə intensivliyin maksimal səviyyəsi “*enough*” sözü üzərinə düşür. Bu söz isə həmin mürəkkəb sintaktik vahiddə terminal sintaqmın tərkibində işlənmişdir. Əsas dəyişiklik, hər iki cümlənin proqrediyent və terminal sintaqmları arasında yerləşmiş baş cümlə komponentinin üzərinə düşür. Əgər ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə ikinci sintaqmın sonu daha yüksək intensivlik qiyməti əldə etmişdirsə və üçüncü sintaqmın əvvəli daha aşağı intensivlik səviyyəsindən başlayırsa, **(0,9:0,2mm.)**, bu hal, “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə tamamilə əks istiqamətdə baş verir. “*That*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə ikinci sintaqmın sonu daha aşağı intensivlik qiyməti səviyyəsində, terminal sintaqmın əvvəli isə daha yüksək intensivlik qiyməti səviyyəsində tələffüz olunur **(0,5:1,2mm.)**.

Dinamik strukturda belə variativliyə əsas səbəb, “*that*” bağlayıcısının işlədilməsidir. Aşağıdakı sxemləri müqayisə etsək, fikrimiz aydın olar:

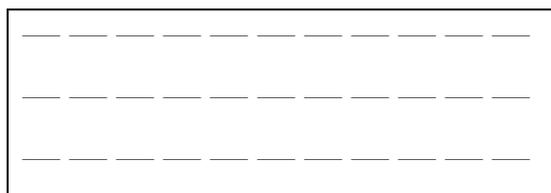
**ATBC tipli mürəkkəb
sintaktik vahid**

**“*That*” bağlayıcı STBC tipli
mürəkkəb sintaktik vahid**

a)

b)

Dinamik strukturda belə variativlik xüsusiyyətlərinə biz digər cümlə nümunələrində də rast gələ bilirik (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunun müqayisəli təhlili sübut edir ki, hər iki variantda dinamik zirvə, cümlə vurğusu daşıyan sözün üzərinə düşür. Budaq cümlə komponentlərində hissi qavrayış mənalı fellər işlədilmiş ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunda da analogi hal müşahidə olunur. Belə ki, birinci komponentlərin sonu ya yüksələn, ya da düz xəttli intensivliklə ifadə olunursa, ikinci

sintaqmların sonu lap aşağıya enən intensivlik xəttilə ifadə olunur (bax: əlavədəki qrafiklər).

Əgər “yeni”, təfəkkür mənalı fellərdən sonra işlədilərsə, biz intensivliyin birinci sintaqmın sonuna doğru tədricən enməsinin şahidi oluruq. Lakin ikinci sintaqmların sonunda, axırıncı hecəda intensivliyin qəfil aşağıya düşməsi müşahidə olunur (müqayisə et: əlavədəki qrafiklər).

“Yeni” nitq, xahiş, təklif, konkret hərəkət bildirən və arzu, istək, güman və s. modal mənalı fellərlə ifadə olunarsa, biz hər iki halın şahidi ola bilirik. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif diktorlar tərəfindən tələffüz olunan ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müxtəlif variantlarında baş cümlə komponentləri çox, yaxud az dərəcədə yüklənməsi ilə fərqlənir ki, bu da həmin mürəkkəb sintaktik vahidin özünəməxsus xüsusiyyəti və eləcə də diktorların nitq manerası ilə əlaqədardır.

Fəsil 4-ə dair nəticə.

1. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunda variativlik müəyyən diapazon çərçivəsində baş verir və həmin sintaktik vahidləri müstəqil şəkildə fərqləndirmək bacarığına malik deyildir. Onlar semantik baxımdan həmişə oxşar olaraq qalır.

2. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyi həm dil daxili, həm də ekstralinqvistik amillərin, məsələn, kommunikativ mərkəzin yerləşməsi, nitq kommunikasiyasının müxtəlif situativ şərtləri və s. təsiri altında baş verir.

3. Hər bir variant çoxlu təzahür formalarına malik olur ki, bu da intonasiya variativliyinin və eləcə də müəyyən əlavə cəhətlərin birgə fəaliyyəti ilə şərtlənir.

4. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin hər hansı bir variantında (ATBC və ya “that” bağlayıcı STBC) variativlik, onun mövcudluğunu və bütövlüyünü şərtləndirir. Bununla yanaşı, komponentlərin hər hansı birində baş verən dəyişiklik (melodik, temporal və dinamik), digər komponentdə, yaxud komponentlərdə də dəyişikliyə səbəb olur.

a) intensivlik amplitudasının müəyyənləşdirilməsi melodik kontura təsir edə bilər ki, bu da intonasiya komponentlərinin bir çox hallarda bir-birini kompensasiya etməsi ilə xarakterizə olunur;

b) cümlənin uzunluğu intonasiya strukturundakı variativliyə təsir edir. Belə ki, daha az uzunluğa malik olan mürəkkəb sintaktik vahiddə enmə, oxşar hallarda daha kəskin şəkildə özünü göstərir.

5. Dinamik variativliyin cümlə sonunda alçalan istiqamətdə hərəkəti melodik komponentin relevant, müstəqil xarakterini açıb göstərir.

6. Təhlildən aydın olur ki, cümlədə hər hansı bir vurğulu sintaktik vahid, sintaqmda digər səslərlə müqayisədə, uzunluğun artması ilə daha çox diqqəti cəlb edir.

NƏTİCƏ

ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyini eksperimentin köməkliyi ilə geniş araşdıraraq aşağıdakı nəticəyə gəlmişik:

Dil vahidlərində variantlıq və invariantlıq ciddi şəkildə müxtəlif dil səviyyələrində öyrənilməlidir. Dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki, variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır. Variativlik bir-birilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planında özünü göstərir. Variantlar sistemi linqvistik şərh üçün invariantlar sistemindən heç də az əhəmiyyət daşımır. Variantlar sistemi dil normaları ilə məhdudlaşır. Vahidlər yalnız özünün variantlarında mövcuddur. Vahidlər yalnız özünün variantlarında mövcud olmaqla yanaşı, bu hədd çərçivəsində də bir-birinə qarşı qoyula bilər.

Eksperimental təhlildən aydın olur ki, hər bir variant digərinin deyil, yalnız özünün tərkib hissələri ilə şərtlənir. İnvariant isə müstəqilliyə malikdir, onun işlədilməsi kommunikativ xarakter daşıyır. Variantlar ümumi cəhətləri hamısı üçün eyni olan bir invariantda birləşir və eyni zamanda, invariantlar ayrıca invariant cəhətlərinin təzahür şərtləri ilə əlaqəli şəkildə variantlara görə qruplaşdırılır. ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyi həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

I. 1) Fonetik planda tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahid intonasiya vahidləri sistemində digər intonasiya konturlarına qarşı qoyulan intonasiya xüsusiyyəti ilə təzahür olunur. Bu sintaktik tip, nitqdə hər biri kommunikativ quruluş və tərkiblə şərtlənən bərabərhüquqlu variantlar şəklində təqdim olunur. Hər bir variantın təzahürü, daha çox mürəkkəb sintaktik vahidin sintaktik-semantik strukturundan və sintaqmatik tərkibindən asılı olur.

2) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiya variantı əsas tonun tezliyinin birinci sintaqmın sonunda yüksələn istiqamətli hərəkəti, terminal sintaqmın sonunda isə əsas tonun tezliyinin yüksələn istiqamətli hərəkəti ilə xarakterizə olunur. “*That*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiya strukturunda variativlik, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin intonasiya strukturundakı variativlikdən

fərqlənir. Bununla yanaşı, hər bir intonasiya variantının konkret təzahürü zamanı nəzərə çarpacaq dərəcədə həm ayrı-ayrı sintaqmlarda kommunikativ mərkəzin yeri ilə, həm də bütövlükdə cümlə ilə əlaqəli fərqlər müşahidə olunur.

a) Əgər ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə melodik zirvə daha çox cümlənin əvvəlində yerləşirsə, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bu hal, bərabərhüquqlu xarakterdədir. Bəzən əsas tonun tezliyinin maksimal zirvəsi hər iki tipdə proqrediyent sintaqmda deyil, terminal sintaqmda yerləşir. Bu cəhətə daha çox ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentində hissi qavrayış, nitq, arzu, istək, güman modal mənalı fellər işləndiyi zaman rast gəlmək olur.

b) ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturunun müqayisəli tədqiqi göstərir ki, əgər baş cümlə komponentində mütləq tamamlıq tələb edən (*to know*) təfəkkür mənalı fel işlədilsə, bu halda birinci komponentlərin melodik strukturu yüksələn istiqamətdə hərəkət edir. Biz bunu baş cümlə komponentində nitq felləri (*to tell*) işlədilən ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə müşahidə edə bilmirik.

3) ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur təhlili sübut edir ki, həmin tip cümlələrin melodik strukturları arasında interval bir-birindən fərqlənir. “*That*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin sintaqm qovuşuğundakı melodik strukturda baş vermiş interval, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin sintaqm qovuşuğundakı melodik strukturda baş verən intervaldan daha çoxdur.

4) Müqayisəli təhlildən aydın olur ki, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə ikinci sintaqmda əsas tonun tezliyi birinci sintaqmın sonuna nisbətən daha yüksək səviyyədə başlayır. Həmin intonasiya variantı ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin oxşar mövqedəki intonasiya variantına qarşı qoyulur.

5) “Yeni” tərkibli sintaqm, hər iki tipdə “məlum” tərkibli sintaqma nisbətən, daha geniş və yüksəklik diapazonu kəsb edir.

6) ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə “*that*” bağlayıcısı daha çox semantik-sintaktik, habelə fonetik yük daşıyır. “*That*” bağlayıcısı sadəcə

olaraq cümlənin komponentləri arasında formal qrammatik vasitə hesab oluna bilməz. “*That*” bağlayıcısının işlədilməsi, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturundakı variativliyə təsir göstərir. “*That*” bağlayıcısının bu tip mürəkkəb sintaktik vahidlərdən kənarlaşdırılması, cümlənin bəzən mənasına xələl gətirir. Bu isə şübhəsiz, bütövlükdə mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturundakı variativliyi şərtləndirir.

II. 1) ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal quruluşundakı intonasiya variativliyinin müqayisəli təhlili göstərir ki, birinci sintaqmın sonunda temp güclənir. Lakin bu güclənmə, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərə nisbətən, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə daha çoxdur. Tədqiq olunan mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal quruluşunda cümlənin bütövlükdə sonuna doğru tempin yavaşması müşahidə olunur. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin bağlayıcını itirmiş komponentində, adətən, tempin daha çox yavaşması müşahidə olunur.

2) Mürəkkəb sintaktik vahidlərin hər iki intonasiya tipinə cümlənin sonuna doğru səsin uzunluğunun azalması xüsusiyyəti xasdır.

a) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə “yeni” tərkibli məlumat mərkəzi olan terminal sintaqma nisbətən, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə terminal sintaqmda daha zəif tələffüz tempi və daha yavaş sürət özünü göstərir. Elə bu halın özü həmin intonasiya variantlarını bir-birilə qarşılaşdırmağa səbəb olur.

3) ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə “məlum”, hissi qavrayış mənalı fellərdən sonra işlədildikdə, onların temporal strukturundakı fərq, bir o qədər də çox olmur.

4) ATBC və “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin bu və ya digər komponentində uzunluğun artması, yaxud azalması, onun melodik strukturuna çox vaxt uyğun gəlmir. Başqa sözlə desək, bəzən temporal komponent özünü müstəqil göstərir.

5) ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, “*that*” bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunda variativliyə baş cümlə komponentindəki söz sırasının dəyişməsi və mənanın mürəkkəbləşməsi də təsir edə bilər.

6) ATBC və *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə analoji sintaqlara nisbətən, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə hər iki sintaqmın tələffüzü daha yavaş templə səciyyələnir.

7) *“That”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümlə komponentlərində tempin kəsilməsi, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdəkinə nisbətən daha kəskindir, başqa sözlə desək, ümumi meyl eynidir, lakin *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bu cəhət, daha parlaqdır.

8) ATBC və *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümlə komponentləri arasında fasilənin uzunluğunun müqayisəsi göstərir ki, *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında fasilənin uzunluğu, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fasilənin uzunluğundan daha azdır.

III. 1) ATBC və *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunun müqayisəli tədqiqi sübut edir ki, dinamik komponent tələffüzün əsas vasitələrindəndir.

2) Həm ATBC, həm də *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin sonuna doğru intensivlik zəifləmiş xarakterdə müşahidə olunur.

3) ATBC və *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunun müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidin birinci sintaqmı minimal dinamik struktura malikdir. Lakin *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə biz bunun əksini müşahidə edirik. Həmin sintaktik vahidlərin daha güclü dinamik struktura malik olması aşkarlanır.

4) Nəqli xarakterli cümlələrin sonunda ton və intensivliyin variativliyinin aşağıya doğru hərəkət istiqaməti relevant cəhət adlandırılı bilər.

5) Mürəkkəb sintaktik vahidlərin leksik və sintaqmatik tərkibcə genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi, ATBC və *“that”* bağlayıcılı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinə təsir edən amillərdəndir.

6) Tədqiq olunan hər iki mürəkkəb sintaktik vahiddə dinamik zirvə cümlə vurğusu daşıyan sözün üzərində yerləşir.

7) Baş cümlə komponentlərində hissi qavrayış mənalı fel işlədilmiş ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturu analoji xassəyə malik olur. Başqa sözlə desək, birinci komponentlərin sonu ya yüksələn intensivliklə, ya da düz xəttli intensivliklə xarakterizə olunursa, ikinci sintaqmın sonu intensivliyin lap aşağıya enməsi ilə müşayiət olunur.

a) Əgər “yeni”, təfəkkür mənalı fellərdən sonra işlənərsə, biz tamamilə əks mənzərənin şahidi oluruq. Belə ki, birinci sintaqmın sonunda intensivlik tədricən əvvəldən axıradək enir; ikinci sintaqmın sonunda, yəni, axırncı hecada isə intensivlik kəskin şəkildə aşağıya düşür.

b) Əgər “yeni” nitq, konkret hərəkət və arzu, istək, güman modal mənalı fellərdən sonra işlədilərsə, hər iki halı müşahidə etmək mümkündür.

IV. 1) Dil vahidinin konstantlığı, bütün hallarda onu daim müşayiət edən əlamətlərin cəmidir.

2) Hansı mövqedə gəlməsindən asılı olmayaraq, tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlər baş cümlə komponentində çatışmayan tamamlığın və eləcə də, korrelyatlı tamamlığın funksiyasını yerinə yetirmək, “*whom*” və “*what*” suallarına cavab vermək və s. kimi daimi əlamətlərlə müşayiət olunur.

Beləliklə, ATBC və “*that*” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin akustik xarakteristikasının müqayisəsi sübut edir ki, tədqiq olunan mürəkkəb sintaktik vahidlər arasında cümlənin intonasiya cəhətdən formalaşması baxımından müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Beləliklə, tədqiqat işinin əvvəlində irəli sürdüyümüz nəzəri müddəalar tamamilə özünü doğruldur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində.

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər universitetinin nəşriyyatı, 1998, 178 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (komunikativ – koqnitiv təhlil): Fil. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2001, 56 s.
3. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 349 s.
4. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 s.
5. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
6. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978, 90 s.
7. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
8. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1996, 257 s.
9. Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri (Eskperimental – fonetik tədqiqat). Bakı: Elm, 1998, 229 s.
10. Axundov C. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlələri. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1968, 229 s.
11. Azərbaycan dilinin qrammatikasını. Bakı: EA-nın nəşri, 1959, 327 s.
12. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 502 s.
13. Babayev S. Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri (İngilis dili ilə müqayisədə). Bakı: S.M.Kirov adına ADU, 1966, 128 s.
14. Cəfərov Ə. İngilis və Azərbaycan dilində qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiya quruluşu: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1975, 158 s.
15. Cəfərov Ə. Şərt budaq cümlələrinin intonasiya xüsusiyyətləri // Dilçilik. problemlər və mülahizələr. Bakı: Mütərcim, 2003, s.71-73.

16. Cəfərova S.Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində asindetik tipli təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya parametrlərinin müqayisəli təhlili // BSU-nun Elmi əsərləri, Dil, ədəbiyyat seriyası. Bakı: Kitab aləmi, 2004, №1, s.47-51.
17. Cəfərova S.Ə. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi-metodik jurnal. Bakı, 2003 №4, s.7-19.
18. Cəlilov F. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan vasitələr (intonasiya) // ADU-nun elmi əsərləri. Bakı, 1979, №1, s.37-43.
19. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.
20. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: "Aspoliqraf LTD" MMC, 2000, 494 s.
21. Qazıyeva M.Y. Səhnə nitqinin linqvistik problemləri (İngilis və Azərbaycan dilləri əsasında): Fil. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2004, 66s
22. Mehdiyev N. Müasir Azərbaycan dilində əmr cümlələri və onların eksperimental tədqiqi: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1973, 147 s.
23. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, 297 s.
24. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392 s.
25. Rəcəbli Ə.Ə Struktur dilçilik. Bakı: Nurlan, 2005, 530 s.
26. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1989, 406 s.
27. Şəfai Ə. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr / Tezislər. Bakı: ADU-nun nəşri, 1960, s.172.
28. Şirəliyev M. Tamamlıq budaq cümləsi // Azərbaycan dilinin qrammatikası, II c. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri 1959, s.359-361.
29. Tağızadə Z.X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: API nəşriyyatı, 1960, 210 s.
30. Veysəlov (Veysəlli) F.Y. Alman dilinin fonetikası. Bakı: Maarif, 1980, 190 s.
31. Veysəlli F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Mütərcim, 1993, 190 s.
32. Veysəlov (Veysəlli) F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2001, 291 s.
33. Verdiyeva Z.N., Veysəlov (Veysəlli) F.Y., Ağayeva F.M. Eksperimental fonetika, I hissə. Bakı: ADU-nəşriyyatı, 1980, 84 s.

34. Verdiyeva Z.N., Veysəlov (Veysəlli) F.Y., Ağayeva F.M. Eksperimental fonetika, II hissə. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, 99 s.
35. Yunusov D.N. Cümlə intonasiyasının bəzi xarakter xüsusiyyətləri haqqında // Dil strukturası və onun müasir təhlil metodları. Bakı, 1986, s.39-43.
36. Yunusov D.N. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun bəzi məsələləri // AMEA Nəsimi adına dilçilik institutu. Bakı: Elm, 1991, s.111-113.
37. Yunusov D.N. İngilis dili sintaksisi tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı: M.F.Axundov adına APRDƏİ-nin nəşri, 1991, 93 s.
38. Yunusov D.N. "When" - tabelilik bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrin linqvistik təhlili məsələsinə dair / Respublika Elmi konfransındakı məruzələrin tezisləri. Bakı, 1994, s.98-99.
39. Yunusov D.N. Müasir ingilis dilində bağlayıcısız mürəkkəb cümlə məsələsi // Dilçilik və metodika. Bakı, 1994, s.70-76.
40. Yunusov D.N., Sadıxova Z.H. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik xüsusiyyətləri // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. Bakı, 2000, №2, s.85-89.
41. Yunusov D.N., Sadıxova Z.H. Müasir ingilis dilində nisbi əvəzliliklərin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. Bakı, 2000, №4, s.24-26.
42. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı: Mütərcim, 2005, 351 s.

Xarici dillərdə.

43. Азарова Л.В. Семантико - синтаксический и семантико-интонационный анализ сложноподчиненных дополнительных предложений, подвергшихся трансформационным преобразованиям в английском языке. В кн.: Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина. № 282. М., 1967. с. 29-70.
44. Азарова Л.В. Экспериментальное исследование интонационной структуры с образовавшейся в результате трансформации из $S_1 + /that/ + S_2$. В кн.: Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина, № 282, М., 1968, с. 201-218.
45. Артемов В.А. Об интонеме и интонационном инварианте. В кн.: Интонация звуковой состав. М., 1965, с. 3-20.

46. Бабаев С.М. Особенности интонации простых повествовательных предложений с деепричастными оборотами в современном Азербайджанском языке в сопоставлении с английским языком. АКД., Баку, 1966, 20 с.
47. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., 1965, 428 с.
48. Бондарко Л.В. Осциллографический анализ. МГУ, 1965, 46 с.
49. Бондарко Л.В., Вербицкая Л.Н., Гордина М.В., Зиндер Л.П., Касевич В.Б. Стили произношения и типы произношения. Вн. 1974, № 2, с. 64-70.
50. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977, 175 с.
51. Буглак В.И. Аллофоническая вариативность консонантов и их составляющих в английской речи (на материале финальных четырехчленных сочетаний). АКД., М., 1981, 23 с.
52. Брызгунова Е.А. Фонологический метод и интонация. В кн.: Интонация, Киев, 1978, с. 18-33.
53. Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963, 306 с.
54. Васильев В.А. Теория фонетического строя современного английского языка. АДД., М., 1969, 62 с.
55. Вайхман Г.А. Новое в английской грамматике. М., 1990, 120 с.
56. Вейсалов Ф.Е. Завершающая интонация в немецком языке. Канд. дисс., Л., 1970, 171 с.
57. Вейсалов Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц. Баку: БСУ 1990, с. 13-17.
58. Вейсалов Ф.Е. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка. Докт. Дисс., Л., 1980, 310 с.
59. Вербицкая Л.А. К вопросу о соотношения нормы в вариантах. В кн.: звуковой строй языка. М., 1979, с. 38-43.

60. Венцкуте Д.П. Свободное варьирование звукового состава слов в современном южно-английском (литературном) произношении. АКД., М., 1974, 25 с.
61. Головин Б.И. Язык и статистика. М., Просвещение, 1971, 191 с.
62. Григорьева И.П. Интонация сложноподчиненного предложения в современном английском языке. Уч. записки МГПИИЯ, т. XX, М., 1960, с. 409-457.
63. Гулыга Е.В. Сложноподчиненные предложения. Докт. Дисс. М., 1962, с. 1120-1174.
64. Жигадло В.И., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык. Теоретический курс. М., 1956, 351 с.
65. Зимов Д.И. Варьирование интонации сочетания авторской и прямой речи в немецком языке. АКД., М., 1980, 20 с.
66. Зиндер Л.П. Общая фонетика. 2-е изд., М., 1979, 312 с.
67. Зиндер Л.П., Маслов Ю.С. Л.В.Щерба - лингвист - теоретик и педагог. Л., 1982, 104 с.
68. Зуене И.К. Варьирование бессоюзных и союзных сложноподчиненных предложений (на материале современного английского языка Великобритании, США и Австралии). АКД., М., 1983, 25 с.
69. Иофик Л.Л. Некоторые особенности сложноподчиненных предложений в современном английском языке. В кн.: Уч. записки ЛГУ, вып. 36, 1953, с. 38-106.
70. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Л., 1965, 366 с.
71. Ильиш Б.А. Сложноподчиненные предложения в современном английском языке. В. кн.: Уч. Записки ЛГПИ им. А.И.Герцена. т. №272, Л., 1965, с. 95-121.
72. Киселева Э.П. О грамматической роли интонации в структуре английских сложноподчиненных предложений с придаточными времени. АКД., М., 1964, 19 с.

73. Клычникова З.И. Бессоюзное предложение и его понимание. Уч. записки МГУ. Т. VI, 1953, с. 221-253.
74. Козьмин О.Г. О свободном варьировании интонационных структур. Уч. Записки I МГИИИЯ, 1966, т. XXXY, с. 112-115.
75. Крылова Н.И. Интонационная структура сложноподчиненных предложений с придаточным дополнительным в современном английском языке. АКД., М., 1972, 20 с.
76. Кротевич Е.В. Структура сложноподчиненного предложения. В. кн.: Уч. Записки Львовского Госуниверситета, кн. 3, 1953, с. 30-35.
77. Ленин В.И. К вопросу о диалектике. -Полн. Собр.соч., Т.29. М., 1970, с.318-321.
78. Мамедов А.Я. Система формальных средств связи в построении текста: Автореф.дисс., ...док. филол. наук. Баку, 2003, 54 с.
79. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1975, 323 с.
80. Мильюкова Л.К. Инвариантные и вариативные признаки в интонационной организации английского поэтического текста. АКД., М., 1981, 20 с.
81. Николаева Т.М. Фразовая интонации славянских языков. М., 1977, 178 с.
82. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд., М., 1956, 511 с.
83. Поспелов Н.С. О грамматической природе сложного предложения / Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, с. 331-355.
84. Распопов И.П. Актуальные членения предложения. Уфа, 1961, 163 с.
85. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, с. 542.
86. Светозарова Н.Д., Гейлман Н.И. Темпоральная и динамическая организация интонационного контура высказывания в русском языке. В кн.: Фонология. Фонетика. Интонология. М., 1979, с. 139-149.
87. Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка. Л., 1982, 175 с.
88. Степанов Г.В. Об особенностях языковой вариативности. В кн.: Теория языка. Англистика. Кальтология. М., 1980, с. 125-133.
89. Степанов Г.В. К проблеме варьирования языка. М., 1979, 327 с.

90. Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, 654 с.
91. Торсуева Е.И. Интонация сложноподчиненного предложения в современном английском языке. В кн.: уч. Записки I МГПИИЯ, т. ХУШ, Экспериментальная фонетика и психология речи. М., 1960, с. 158-238.
92. Торсуева И.Г. Проблема вариативности в интонации. В кн.: Психолингвистика и обучение иностранцев русскому языку. М., с. 30-39.
93. Торсуев Г.П. Фонетические единицы и структуры предложения (и возможности их варьирования в речи). В кн.: Семантическое и формальное варьирование. Изд-во "Наука", М., 1979, с. 348-375.
94. Торсуев Г.П. Фонетика английского языка. М., 1950, 331 с.
95. Торсуев Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе. М., 1977, 125 с.
96. Трегубенков Г.Г. Интонация сложноподчиненного предложения с придаточным дополнительным. Уч. Записки МГПИИЯ, т. XX, М., 1960, с. 255-296.
97. Фомченко Н.С. Вариативность интонационной структуры повествовательного предложения в немецком языке. Канд. дисс., М., 1972, 129 с.
98. Щерба Л.В. Интонация и грамматика, известия по русскому языку и словесности. М., книга II, 1928, с. 122-140.
99. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1963, 309 с. + табл.
100. Юнусов Д.Н. Сопоставительный анализ структурно-интонационного варьирования сложноподчиненных предложений с АДП и СДП с "that" в современном английском языке. Стилистические аспекты лексикологических исследований // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Москва, 2005, вып. 522, с. 207-214.
101. Юнусов Д.Н. Трактовка интонационного варьирования сложных синтаксических конструкций в современном английском языке / Научная мысль Кавказа. Северо-Кавказский научный центр высшей школы. Ростов-на-Дону, Приложение, 2006, с. 281-285.

102. Armstrong L., Ward I. A Handbook of English Intonation. Cambridge, 1931.
124 p
103. Betty Sch.A. Fundamentals of English Grammar. Prentice Hall, 1992, VB, 398 p.
104. Bolinger D. A theory of pitch accent in English. Word, 1958, vol. 14, 2-3, pp.
104-149.
105. Bolinger D. Forms of English. Cambridge. Mass, 1965, 334 p.
106. Bunning L.E., van Schooneveld C.H. The sentence intonation of contemporary
standart Rusian as a linguistic structure. Gravenhage, 1960. 97 p.
107. Charlek S.C. Current English Grammar. Macmillan, 1992, 295 p.
108. Clark S., Gallop C. An introduction to Phonetics and phonology. Oxford,
1990. 400 p.
109. Crystal D. Prosodic systems and intonation in English. Cambridge, 1969, VIII.
381 p.
110. Curme G.O. A Grammar of the English Language. In three volumes, vol, II,
Syntax, London, 1935. 178 p.
111. English accent and dialects. An introduction to social and regional varieties of
British English. Great Britain, 1993, 98 p.
112. Jones D. An outline of English phonetics. Cambridge, 9th ed., 1962. 378 p.
113. Fry D. Experiments in the perception of stress. Language and Speech, 1958,
vol. 1, pp. 136-152.
114. Frager J.L., Smith H.L. An outline of English structure In: Siz. Occasional
papers, 3, Norman, 1951. 92 p.
115. Geoffrey Leech, Jan Svartvik. A communicative Grammar of English. M.,
1983. 304 p.
116. Gimson A.S. An introduction of the pronunciation of English. London, 1970.
320 p.
117. Gleason H.A. Linguistics and English Grammar. N.Y., 1965, 485 p.
118. Halliday M.A.K. Intonation and Grammar in British English. The Hague,
1967. 67 p.

119. Halliday M.A.K. Language structure and Language function. In: Now horizon in linguistics. Middlesex, England, 1970, pp. 3-160.
120. Haber L.R. Leaped and leapt; A theoretical account of linguistic variations. Foundations of language, 1976, vol. 14, № 2, pp. 211-237.
121. Kingdon R. The groundwork of English of intonation. L., N.Y., Toronto, 1958, XXXI.-272 p.
122. Kruisinga E. A handbook of present Day English. Pt. 11, Nordhoff-Groningen, 1932. 412 p.
123. Palmer H.E. English Intonation with systematic exercises 1922, XV + 105 p.
124. Parmenter C.E., Blanc A.V. An experimental study of accent in French and English. PZMA (publications of the modern language association of America) ed. by. P.W. Long vol. XLVIII, June, 1933, pp. 598-607.
125. Peter R. English phonetics and phonology. Cambridge, 2000, 283 p.
126. Poutsma H. A Grammar of Late modern English p.1, second half, Groningen, 1929-539 p.
127. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge, 2000, 283 p.
128. Schubiger M. The Role of English Intonation. Cambridge 1935. 74 p.
129. Sweet H. A primer of spoken English. Oxford, 1929. 98 p.
130. Yespersen O. A modern English Grammar on Historical principles. Pt 5, Fourth vol., London, 1940. 528 p.
131. Yespersen O. Essentials of English Grammar. London, 1946. 387 p.
132. Yunusov D.N. Substantive object clauses in English and in Azerbaijani // Journal "Education, Culture, Art" №1, Baku, 2000, p. 48-50.
133. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar. Baku, 2005, 263 p.
134. Yunusov D.N. Constancy and variety of complex syntactic units in languages of different systems // Babylon – Azerbaijan journal. Seattle, WA, USA, vol. 4., 2006, p. 24-30.

ƏLAVƏLƏR

Eksperiment materialına daxil edilmiş cümlələrin siyahısı.

1. I knew for a long time that Sarie loved Sam du Plessis. P. Abrahams, “The path of thunder”, p. 229.
2. I knew quite well that I was in my own bed. Ch. Bronte, “Jane Eyre”, p. 30.
3. She realized that she was of interest to him from the one standpoint. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 27.
4. One could see that the furniture was of that poor... Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 33.
5. Carrie felt that it was a lovely day. - Th. Dreiser, “Sister Carric”, p. 143.
6. He hadn't heard that Drouet was out of town. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 145.
7. She only felt that she must be careful. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 154.
8. I'll tell you that I'll do. Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 185.
9. He felt that the time was up. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 304
10. He wished that things were different. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 379.
11. It was not for love of him, that he knew. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 391.
12. Carrie was doing better, that he knew. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 443.
13. They'll take anybody, that I knew. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 448.
14. He realized that something was up. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 487.
15. Then he remembered that he had no fifteen cents. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 536.
16. I hope that you are doing well. - J. Galsworthy, “The man of property”, p. 55.
17. I don't see that its out of the question. E. Voynich, “The Gadfly”, p. 226.
18. He knew that Carrie listened to him, pleasurably. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 145.
19. She saw clearly that this was her idea. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 178.
20. She felt that she could do things. - Th. Dreiser, “Sister Carrie”, p. 187.

21. He felt that he was face to face with a dull proposition. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 251.
22. Well, I'll show you that you won't. - TH. Dreiser, "Sister Carrie", p. 257.
23. She knew that he had stormed out. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 276.
24. She would tell him that it was all over between them. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 236.
25. He knew that they were at their old gayeties. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 366.
26. He began to feel that she had made a mistake. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 369.
27. Carrie was ashamed to say that she was married. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 434.
28. He began to think that he should like to talk with her. - Th. Dreiser. "Sister Carrie", p. 436.
29. He felt that something was going to happen. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 437.
30. Everybody in the company realized that she had got a start. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 471.
31. She also imagined that he took it on her account. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 522.
32. To old Jolyon it seemed that his son had grown. J. Galsworthy, "The man of property", p. 57.
33. And now I felt that it was not enough. - Ch. Bronte, "Jane Eyre", p. 113.
34. I can't deny that I grieved for his grief... - Ch. Bronte, "Jane Eyre", p. 192.
35. All at once I remembered that it might be pilot... - Ch. Bronte, "Jane Eyre", p. 193.
36. I hope that little document has refreshed your memory. - S. Voynich, "The Gadfly", p. 58.
37. She can't guess that she is hurting you. - S. Voynich, "The Gadfly", p. 177.
38. He thought now that she was beautiful. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 214.
39. He could almost feel that he was talking to him. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 220.
40. It persuades them that they are in love. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 252.
41. He found that it would take a long time to make friends. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 333.

42. But I can't believe that my husband is untrue to me. - O. Wilde, "Plays", p. 33.
43. At last he admitted to himself that the game was up. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 535.
44. The man looked at him and saw that he was deathly pale. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 507.
45. I don't see that Domenichino is to blame. - E. Voynich, "The Gadfly", p. 226.
46. But I knew that he was my own uncle. Ch. Bronte, "Jane Eyre", p. 27.
47. I knew quite well that I was in my own bed. - Ch. Bronte, "Jane Eyre", p. 30.
48. I felt that an explanation belonged to them. - Ch. Bronte, "Jane Eyre", p. 69.
49. Now she felt that she had yielded something... - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 28.
50. She could see that the Hansons seldom or never had any company. - Th. Dreiser, "Sister Carrie", p. 77.
51. Well, I'm not sure they were so healthy this time. - M. Waugh, "Put out more flags", p. 34.
52. Her life, he saw, was without meaning. - E. Forster, "Where angels tread", p. 77.
53. You've got your work cut out I can tell you. - S. Maugham, "The painted veil", p. 94.
54. I think, I've said all I had to say. - S. Maugham, "The painted veil", p. 69.
55. My father was, I suppose, a crank. - Hatley, "The go between", p. 237.
56. He was just a bit stupid, you know, not very bright. - Delaney, "A taste of honey", p. 43.
57. The Devil looks after his own, they say. - Delaney, "A taste of honey", p. 42.
58. I don't know his very well, you see. - Hartley, "The between", p. 99.
59. The Maudsleys were, he thought, a religious family. - Hartley, "The go between" p. 62.
60. I mean sometimes the first one can be a bit tricky. - Delaney, "A taste of honey", p. 77.
61. He was not, he said thinking of strike action in this context. - "The times, 1999, December 31"
62. He would never give her up, she said to June. - J. Galsworthy, "The man of property", p. 90.

63. You can always stump them with Russia, thought Ambrose. - E.Waugh, "Put out more flags", p. 40.
64. I tell you I realised it that afternoon just after the post came. - B.Shaw, "Heartbreak house and Horseback Hall", p. 460.
65. He'll get killed at the pit, I hope. - A. Sillitoe, "Saturday night and Sunday morning", p. 54.
66. I told you, she wouldn't last through the summer... - J. Galsworthy, "The man of property", p. 14.
67. They're moving your things now, I think. - Hartley, "The go between", . 74.
68. You see, I happen to be his wife. - S. Maugham, "The moon and sixpence", p. 21.
69. I know she did not like Sheila. - J. Galsworthy, "The man of property", p. 34.
70. They tell me Junes going to Wales. - J.Galsworthy, "The man of property", p. 58.
71. But she is in love with him, Makow, I tell you. - P.Abrahams, "The path of thunder", p. 193.
72. That was before, I know Sam. - P.Abrahams, "The path of thunder", p. 199.
73. I'll get money and we'll go away, Lanny thought. - Abrahams, "The path of thunder", p. 209.
74. I don't want anything now, Sarie thought. - P.Abrahams, "The path of thunder", p. 209.
75. I want to forget I've ever been sick. - D.Cusack, "Say no to death", p. 175.
76. I believe she is going to dine there. - O. Wilde. "Plays", p. 67.
77. I admit I have something to tell you. - O. Wilde. "Plays", p. 263.
78. Of course there is much against it I admit. - O.Wilde. "Plays", p. 27.
79. I suppose you are right. - O.Wilde. "Plays", p. 24.
80. You think I am a puritan, I suppose. - O.Wilde. "Plays", p. 25.
81. I assure you, women of that kind are most useful. - O.Wilde. "Plays", p. 50.
82. Oh, I forgot your husband is an exception. - O.Wilde. "Plays", p. 50.
83. I suppose he feels it in a way. - J.Galsworthy, "In Chancery", p. 26.
84. I tell you there is no one in that room. - O.Wilde. "Plays", p. 244.
85. I am afraid I can't take him with me. - O.Wilde. "Plays", p. 259.

Eksperiment materialı seçilmiş bədii ədəbiyyatın siyahısı

1. Abrahams P. The path of thunder. Higher school publishing house, M., 1971. 336 p.
2. Bronte Ch. Jane Eyre. 2-ed., M., Foreign Languages publishing house, 1958, 575 p.
3. Cusack D. Say no to death. Foreign Languages publishing house, M., 1961. 380 p.
4. Dreiser Th. Sister Carrie. 2-ed. Higher school publishing house, M., 1968. 594 p.
5. Delaney Sh. A taste of honey. Printed in Great Britain by Latimer, Trend and Co. Ltd., Whitstable, 1959. 87 p.
6. Forster E.M. Where angels fear to tread. England, 1975. 169 p.
7. Galsworthy J. The man of property. Foreign languages publishing house, M., 1950. 316 p.
8. Galsworthy J. In Chancery. Foreign languages publishing house, M., 1949. 248 p.
9. Hartley The go between. Penguin books Ltd., Harmonds worth, Middlesex. Australia, Penguin book PTY Ltd., 762 White horse road, Mitcham, Victoria, 1958. 281 p.
10. Maugham S. The painted veil. M., 1981. 248 p.
11. Maugham S. The moon and sixpence. Progress, M., 1972. 240 p.
12. Shaw B. Heartbreak house and Horseback hall. Complete plays with prefaces, vol. 1, Dodd, Read and Company. New York, 1963, pp. 449-598.
13. Sillitoe A. Saturday night and Sunday morning. London, 1959. 213 p.
14. The times, 1999, December, 31.
15. Voynich E. The Gedfly. Progress, M., 1964. 344 p.
16. Waugh E. Put out more flags. England, 1977. 224 p.
17. Wilde O. Plays. Foreign Languages publishing house M., 1961. 360 p.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN KONSTANTLIQ VƏ VARIATİVLİK PROBLEMİNƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR.....	7
<i>1.1. Dilçilikdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturuna dair mülahizələr.....</i>	9
<i>1.2. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyi.....</i>	22
<i>1.3. ATBC və STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri.....</i>	25
<i>Fəsil 1-ə dair nəticə.....</i>	37
FƏSİL 2. ATBC TIPLİ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN AKUSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	38
<i>2.1. Materialın seçilməsi və eksperimentin keçirilməsi.....</i>	38
<i>2.2. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyi..</i>	39
<i>2.3. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyi.....</i>	50
<i>2.4. ATBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyi..</i>	61
<i>Fəsil 2-ə dair nəticə.....</i>	69
FƏSİL 3 “THAT” BAĞLAYICILI STBC TIPLİ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN AKUSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	71
<i>3.1. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyi.....</i>	71
<i>3.2. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyi.....</i>	78
<i>3.3. “That” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyi.....</i>	87
<i>Fəsil 3-ə dair nəticə.....</i>	93

FƏSİL 4. ATBC və “that” BAĞLAYICILI STBC TIPLİ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN İNTONASIYA VARIATIVLIYININ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ.....	96
<i>4.1. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyinin müqayisəli təhlili.....</i>	98
<i>4.2. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyinin müqayisəli təhlili.....</i>	105
<i>4.3. ATBC və “that” bağlayıcı STBC tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyinin müqayisəli təhlili.....</i>	110
<i>Fəsil 4-ə dair nəticə.....</i>	115
NƏTİCƏ.....	117
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....	122
ƏLAVƏLƏR.....	131